خاوەنی ئیمتیاز: دەزگای ئایدیا		لێپرسراوی دەزگا: ئەنوەر حسێن

سەرپەرشتیارانی پرۆژەی چاپکردنی کتێب

د. لوقمان رەئوف		ئەرسەلان حەسەن

باوان عومەر		بابان ئەنوەر

ئیمانوێل کانت

رۆشنگەری چییە؟

وەرگێڕانی
ڕێبین رەسوڵ

2017

خاوەن ئیمتیاز: دەزگای ئایدیا
لێپرسراوی دەزگا: ئەنوەر حسێن

لە بڵاوکراوەکانی دەزگای ئایدیا
زنجیرە (178)

ناوی کتێب: ڕۆشنگەری چییە؟
بابەت: فکری
ناوی نووسەر: ئیمانوێل کانت
وەرگێڕانی: ڕێبین ڕەسوڵ
بەرگ: ئومێد محەمەد
دیزاینی ناوەوە: جەلیل حسێن
هەڵەچن: نیاز کەمال- کەیوان عومەر- زریان ڕەحیم
تیراژ: 500 دانە
ساڵی چاپ: 2017
چاپ: چاپخانەی حەمدی
نرخ: 1500 دینار
لەبڵاوکراوەکانی: دەزگای ئایدیا بۆ فکر و لێکۆڵینەوە

www.ideafoundation.co
ideafoun@gmail.com
www.facebook.com/dezgai.idea
07701955044 - 0533220180
سلێمانی - گردی سەرچنار- نزیک کۆمەڵگەی بەهاران

لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکان
ژمارەی سپاردن (1254)ی ساڵی2017ی پێدراوە

ئیمانوێل کانت

ڕۆشنگەری چییە؟

وەرگێڕانی
ڕێبین ڕەسوڵ

2017

پێرست

پێشەکی..7
دەسپێک..9
سەردەمی ڕۆشنگەری چییە؟.......................................25
لە کتێبە بڵاوکراوەکانی وەرگێڕ...................................47
پەراوێزەکان...52

پێشەکی

زۆر خۆشحاڵم، کە توانیم لە ماوەی نزیکەی 10 ڕۆژدا، ئەم نووسینە گرنگەی ئیمانوێل کانت وەر بگێڕمە سەر زمانی کوردی و پێشکەشی کتێبخانەی کوردی بکەم. ئەم دەقەی کانت لای من زۆر خۆشەویستە، لە لایەک نووسینی ئیمانوێل کانتە، لە لایەکی تریشەوە بەشێکی گرنگی نێو مێژووی فەلسەفە پێک دێنێت، دەقێکە هەمیشە ئامادەییی هەبووە، بەردەوام هزرڤان و فەلسەفەکارانی دوای کانت، گەڕاونەتەوە سەری و خوێندنەوەیان بۆ کردووە، شرۆڤەی تازەیان بۆی هەبووە، لەبارەی ئەم چەمک و بەهایانەی کە لەخۆی گرتوون.

بەگشتی لەم چوار ساڵەی دواییدا زیاتر لە کانت نزیک بوومەتەوە، کاری زۆرم لەسەر نووسینەکانی کردووە، چەند جارێکیش بە کتێبە جوانەکانیدا چوومەتەوە، دەبێت ئەوەش بڵێم کە لێی تێر و بێزار نابم، چونکە بە

هۆی ئەوەی لەم چوار ساڵەدا، ئیش لەسەر فەلسەفەی ئایدیالیزمی ئەڵمانی دەکەم، هەمیشە پێویست دەکات بگەڕێمەوە بۆ لای کانت، فەلسەفەکارێک هەمیشە ئامادەییی هەیە لەنێو ئەم فەلسەفەیەدا. بەوەش، توانیم زیاتر بیناسم و لێی نزیک ببمەوە، دەرفەتێک هاتەپێش، ناچارم بکات باشتر بیخوێنمەوە، هەوڵیش بدەم باشتر تێی بگەم.

بۆ ئەوەی ئەم دەقەی کانت، بە شێوەیەکی جوان و ڕێکوپێک بێتە بەردەستمان، ئەم وەرگێڕانە کوردییە، بە دوو وەرگێڕانی تری عەرەبی بەراورد کراوەتەوە، یەکەمیان لەلایەن ئیسماعیل ئەلموسەدق، ئەویتریشیان لەلایەن عەبدوڵڵا خالد ئەلمشوح، وەر گێڕدراونەتە سەر زمانی عەرەبی، ئەوەیان تاوەکو وەرگێڕانێکی پاک و بێگەرد و جوان بێت، بتوانم بە باشترین شێوە پێشکەشی خوێنەری کوردی بکەم، کە شایانی هەموو کارێکی جوان و نایابە.

ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل
ئۆپسالا ـ سوید 2015/2/5

دەسپێك
لەبارەی ڕۆشنگەرییەوە

(1)

ئەم وەرگێڕانەی لێرەدا پێشەکەشی دەکەین، دەقێکی گرنگی نێو مێژووی فەلسەفەیە، یەکێکە لە دەقە ناودارەکانی نێو مێژووی فەلسەفەی ئەورووپی لە سەدەی هەژدەیەمدا. لەلایەن فەلسەفەکارێکی گەورە نووسراوە، کە تاوەکو ئەمڕۆیشی لەگەڵدا بێت، ڕۆژانە توێژینەوە و لێکۆڵینەوە، کتێب، وتار دەربارەی کەسایەتیی خۆی، فەلسەفە و تێزەکانی، بە هەموو زمانەکانی جیهان دەنووسرێن.

(لە وەڵامی پرسیاری: سەردەمی ڕۆشنگەری چییە؟ ـ Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?) ناوی ئەم دەقەیە کە ئیمانوێل کانت ـ Immanuel Kant لە کۆتاییەکانی ساڵی 1784دا نووسیویەتی، تاوەکو لەم کاتەوە ڕێنیشاندەرمان بێت لەبارەی تێگەیشتن لە ڕۆشنگەریی ئەورووپی.

ئەم پرسیارە لەلایەن قەشە یۆهان فریدریش تسۆلنەر ـ Johann Friedrich Zöllner) 1753 – 1804) وەکو ڕەخنەیەک، جۆرێک لە سووکایەتی بۆ وتوویێژ لە پەراوێزی وتارەکەدا فڕێ درابوو، کاتێک ئەم قەشەیە وتارێکی لە گۆڤاری مانگنامەی بەرلیندا بڵاو کردەوە، ڕەخنەی لە وتاری کەسێک گرتبوو، کە پێشتر لەژمارەیەکی ئەم گۆڤارەدا، بانگەشەی بۆ هاوسەرگیریی شارستانی

کردبوو، تسۆلنەریش هێرشی کردە سەر ئەم کەسە و ئەم نووسینە، بەرگری لەوە کرد کە هاوسەرگیری، دەبێت لە کڵێسا بێت، لەسەر دەستی پیاوانی کلێسایش بێت، تاوەکو ببێتە هاوسەرگیرییەکی ڕاستەقینە.

لەم وتارەیدا، تسۆلنەر هێرشی کردە سەر چەمکی ڕۆشنگەری، کە پێشتر نووسەرەکە بەکاری هێنابوو، وەکو سووکایەتییەکیش بەم زاراوەیە، پرسیاری ئەوەی کردبوو، کە ئاخۆ ڕۆشنگەری چییە؟.

وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە لەسەر لاپەڕەکانی ئەم گۆڤارەدا، نزیکەی دوو ساڵی خایاند. خەڵکێکی زۆر وتاریان لەبارەیەوە نووسیوە، وەڵامی ئەم پرسیارەیان داوەتەوە، بەڵام دواتر کاتێک ئەم تەوەرە لەسەر لاپەڕەی گۆڤارەکە داخرا، سەرنووسەری گۆڤارەکە تێیدا ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە، کە ئەمان ئێستا زیاتر لە بیست پێناسەیان وەک وەڵام بۆ ئەم پرسیارە پێگەیشتووە، هەر لەم کەسەوە، کە پێی وایە ڕۆشنگەری بریتییە لە مۆدێلی جلوبەرگی فەڕەنسی، تا دەگاتە پێناسەکەی کانت، کە پێی وایە بریتییە لەو کاتەی تێیدا مرۆڤ ئازایەتیی چوونەدەرەوە دەکات لە حاڵەتی ناکامیی خودی خۆیدا، بەرەو بیرکردنەوەی سەربەخۆی خۆی، بەبێ ئەوەی هیچ کەسێک لەدەرەوە بتوانێت شتێکی بەسەردا بسەپێنێت.

(2)

ڕۆشنگەری، چەمک و زاراوەیەکە لە وشەی ڕۆشن ـ ڕووناک، سەرچاوە دەگرێت. سەردەمی ڕۆشنگەری، کە بەفەرەنسی بریتییە لە Eclaireissement، بەئەڵمانییش دەبێتە Aufklaerung بەئینگلیزییش دەبێتە Age of Enlightenment، بزاڤێکی سیاسی، کۆمەڵایەتی، کولتووری، فەلسەفی بەرفراوان بوو. لە سەدەی هەژدەیەم لە ئەورووپا سەری هەڵداوە، بووەتە ناسنامەی ئەم سەدەیە و تا ئێستاش سەدەی هەژدەیەم بە سەدەی ڕۆشنگەری ناو دەبرێت.

مەبەستی ئەم بزاڤە ئەوە بوو، کە فەلسەفە لە تەلاری بەرزی خۆی بێنێتە خوارەوە، بیکاتە فەلسەفەیەکی جەماوەری و تێکەڵاوی خەڵکی بکات، تاوەکو بتوانێت پێگەی چینی ئەریستۆکراتی کۆنەپارێزی ئەورووپی هەڵبوەشێنێتەوە، کە تا ئەم کاتەیش خۆیان بە خاوەنی هزر و بیرکردنەوە و فەلسەفە دەزانی، چونکە بەهۆی پێگەی کۆمەڵایەتییەوە، بواری زۆریان بۆ ڕەخسابوو لە خوێندن و فێربوون، تاوەکو ڕێگە خۆش بکات بۆ ئەنجامدانی گۆڕانکاری لە بوارەکانی ژیاندا.

(3)

ڕۆشنگەری، بۆ یەکەم جار وەکو بزاڤێک لە ئینگلتەرا لەدایک بووە، بەڵام پێشڤەچوونی ڕاستەقینەی ئەم بزاڤە لە فەرەنسا بووە. بەگشتی چەمکی ڕۆشنگەری بریتی بووە لە هەر بزاڤێکی کولتووری و هزری، کە بیەوێت لەژێر کۆنترۆڵ و باڵادەستیی هزری داتەپیوی ئایینی سەدەکانی ناوەڕاستی ئەورووپی دەربازی بێت، پەنای بردبێتە بەر زانست و مەعریفەی تازە گەشەسەندوو لەبری خوڕافە و جەهل.

ڕۆشنگەری وەکو یەکەم بنەما، لەسەر بڕواهێنان بە عەقڵ و تواناکانی عەقڵ دامەزراوە، عەقڵ وەکو سەرچاوەیەکی لەبننەهاتووی بەدەستهێنانی مەعریفە و زانست. بەشێک لە هزرڤانانیش پێیان وایە سەردەمی ڕۆشنگەری لەگەڵ شۆڕشی فەرەنسی، یا دواتریش لەگەڵ جەنگەکانی ناپلیۆن و هێرشەکانی بۆ سەر هەرێمەکانی ئەڵمانیا، خۆرهەڵاتی ئەورووپا و ڕوسیادا، لە ماوەی نێوان ساڵانی 1804 ـ 1815 کۆتایی دێت و تەواو دەبێت.

(4)

لەڕاستیدا، چەمکی سەردەمی رۆشنگەری وەکو قۆناغێکی دواتر و باڵاتری سەردەمی عەقڵانییەتی ئەورووپی، تەماشا و پۆلێن دەکرێت، کە لە سەرەتاکانی سەدەی حەڤدەیەمەوە دەست پێ دەکات، تاوەکو دەگاتە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدەیەم.

لەڕووی هزری و سیاسی و کۆمەڵایەتییەوە، بە هۆی سەرهەڵدانی کۆمەڵێک بزاڤی زانستی و فەلسەفی وەکو عەقڵانییەت و پۆزیتیڤسم، ئەوە چەمکی ڕۆشنگەری ڕێگەخۆشکەر بوو، بۆ سەرهەڵدانی کۆمەڵێک شۆڕش و ڕاپەڕینی جەماوەری لە دژی دەسەڵاتی بنەماڵەی پاشایەتی، کە پشتی بە لاهوت و عەقیدەی ئایینی دەبەست. بۆیە دەکرێت شۆڕش و ڕاپەڕینی گەلانی ئەمەریکا، شۆڕشی فەرەنسی، وەکو ئەنجامێکی ڕاستەوخۆی دەرکەوتنی چەمکی ڕۆشنگەری، کارلێکەوتنی لە بواری سیاسی و کۆمەڵایەتیدا، تەماشا بکەین.

هەروەها، دواتر بووە هۆی دامەزراندنەوەی بنەماکانی دەوڵەت لەنێو زۆربەی وڵاتانی ئەورووپادا، بەجۆرێک لەگەڵ گۆڕانکارییە تازەکانی جیهانی ڕۆشنگەریدا بگونجێت، دەسەڵاتەکان لە یەکتری جیا بکرێنەوە، ڕۆڵی

پیاوانی ئایینی و دەسەڵاتی ئایینی، لەنێو کایەی دەسەڵات و سیاسەتدا کۆتایی پێ بهێنرێت. بەوەش دەوڵەت و ئایین لە یەکتری جیا کرانەوە، سەردەمی سیکۆلاریسم ـ عەلمانییەت ـ دەستی پێ کرد.

لەگەڵ ئەم قۆناغە تازەیەدا کە پێش نزیکەی (200) ساڵ سەری هەڵداوە، ڕۆحێکی تازە لە ئەورووپا سەری هەڵدا و گەشایەوە، تا ئێستاش سەرەڕای کۆمەڵێک قەیرانی مەزن و کاریگەر، بەڵام ئەم گەشانەوەیەی ڕۆشنگەری هەر بەردەوامە، چونکە ئەم بنەمایانەی لەم کاتانەوە وەکو بەهایەک بۆ ڕۆشنگەری، سەریان هەڵدا و هاتنەبوون، ئەگەرچی لە هەندێک کاتدا دووچاری شکست هاتن، بەڵام لە سیمای گشتیدا، تا ئەمڕۆش باڵادەستن.

ناودارترین فەلسەفەکارانی چەسپاندنی بنەماکانی چەمکی ڕۆشنگەری، بریتی بوون لە: فڕانسیس بیکۆن، جۆن لوک، ئیسحاق نیوتنی ئینگلیزی، مارکیز دۆکۆندۆرسییە، ڕینێ دیکارت، ڤۆلتێر، دیدرۆ، جان جاک ڕۆسۆی فەرەنسی، داڤید هیۆمی ئوسکوتلەندی ـ ئینگلیزی، لایبنیتزی ئەڵمانی.

ئەوانە لەپاڵ کۆمەڵێک فەلسەفەکار، زانستمەند، فیزیاکار، ماتماتیکناسدا، هاتن

بنەماکانی ئەم چەمکەیان داڕشت و لەسەر ئەرزی واقیعدا پراکتیکیان کرد. لەکۆتاییشدا ئەم چەمکە وەکو قاڵبێکی تەواو کۆتاییپێهاتوو، لەسەر دەستی ئیمانوێل کانت ، وتارە ناودارەکەی سەردەمی ڕۆشنگەری چییە؟ ـ Was ist Aufklärung? بەتەواوی شوێنی خۆی گرت، بەجۆرێک ئێستا لەسەر ئاستی جیهاندا، کانت زیاتر لەمانە، وەکو داڕێژەری فەلسەفە و چەمکی ڕۆشنگەری ناسراوە.

پرۆفیسۆری بەلجیکی ڕۆلان مۆرتییە، لەنێو کتێبی دڵ و عەقڵدا، ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە وا دیارە چەمکی ڕۆشنایی و ڕۆشنگەری، لە سەرەتادا لەنێو هزر و بیرکردنەوەی ئەورووپیی خۆیدا، چەمکێکی ئایینی و لاهوتی بووە، دواتر گۆڕاوە بۆ چەمکێکی سیکۆلاریستانە لەسەر دەستی فەلسەفەکاران لە سەردەمی عەقڵانییەتدا. بێگومان ئەم بۆچوونە زۆر ڕاست و دروستە، چونکە ئێمە کاتێک دەگەڕێینەوە سەر نووسینە لاهوتییەکانی پێش ئەم سەردەمە، بەتایبەتیش لەنێو کولتووری یەهودی ـ مەسیحیدا، لە زۆر شوێندا دەتوانین ئەمە بەڕوونی بەدی بکەین.

بۆ نموونە، لەنێو سفری تەکویندا هاتووە کە «خوا بینیی ڕۆشنایی باشە، بۆیە تاریکی و ڕووناکی لە یەکتری جیا کردەوە». لەنێو

تەوراتیشدا خوا خۆی بە سیفەتی ڕۆشناییی ئەبەدی ناو دەبات، واتە بریتییە لە نور و ڕۆشناییییەک، کە هەتاهەتایی و بێکۆتاییییە، بەوەش خوا خۆی ڕۆشنایی وەکو سیفەتێکی جوان و خۆشەویست دەناسێنێت، بۆیە دەیکات بە سیفەتێکی خۆی.

لەنێو ئینجیلیشدا، عیسای مەسیح لەبارەی کەسایەتیی خۆیەوە، دەڵێت:» من ڕووناکی جیهانم. هەرکەسێک بەدوام بکەوێت، هەرگیز بەنێو ڕێگەی تاریکدا ناڕوات، بەڵکو دەبێتە خاوەنی ڕووناکی لەژیانیدا«.

(5)

ڕەنگە یەکەم کەس، کە هەوڵی دابێت چەمکی ڕۆشنگەری پێناسە بکات، قەشە میسلی بووبێت، کە لەنێو کتێبێکدا بە ناوی وەسیەت لە ساڵی 1725دا، بەم شێوەیە باسی ڕۆشنگەری دەکات:» تەنیا ڕۆشناییی عەقڵی سروشتی، دەتوانێت خەڵک بەرەو حیکمەت، بالاّبوونی عەقڵی ئاڕاستە بکات«.

دوای ئەوەیش بە پەنجا ساڵ، هەریەک لە موسا مندلسۆن و ئیمانوێل کانت، لەسەر لاپەڕەکانی گۆڤاری مانگنامەی بەرلین ـ Berlinische Monatsschrift لە ساڵی 1784 دا، وەڵامی ئەم پرسیارەیان دایەوە،

بەوەش ئەم چەمکە گەیشتە قۆناغی باڵای تێگەیشتنی خۆی لەنێو جیهانی خۆرئاوادا.

لەڕاستیدا ئەم گۆڤارە هاتبوو چەند مانگێک پێشتر ئەم پرسیارەی سەردەمی رۆشنگەری چییە؟ی، ئاڕاستەی زۆر لە بیریار، هزرڤان، فەلسەفەکار کردبوو، هەوڵیشیان دابوو بەپێی گەڕانەوەی وەڵامەکان، لە هەر ژمارەیەکدا، وەڵامی هزرڤان و فەلسەفەکارێک بڵاو بکەنەوە، بۆیە دەبینین وەڵامەکەی موسا مەندەلسۆن 1786 ـ Moses Mendelssohn 1729 بە دوو مانگێک پێش وەڵامەکەی ئیمانوێل کانت بڵاو کراوەتەوە، تێیدا دەنووسێت:» هەریەک لە مەعریفە، کولتوور و ڕۆشنگەری، دەیانەوێت ژیانی کۆمەڵایەتی بگۆڕن، هەریەک لە کولتوور و ڕۆشنگەرییش بەشێکن لە مەعریفە. کولتوور بایەخ بە لایەنی زانستی دەدات، کەچی ڕۆشنگەری زیاتر بایەخ بە لایەنی تیۆری دەدات. واتە بایەخ بە مەعریفەی عەقڵانی و بابەتییانە دەدات، بە توانای خود لەسەر بیرکردنەوە، لەم شتانەی، کە بوونیان هەیە لەنێو ژیانی مرۆڤدا، بەپێی گرنگی و کاریگەرییان لە بەدیهێنانی ژیانی مرۆڤدا«.

وەکو ئەوەی دیارە، وەڵامەکەی کانت لە مانگی دیسەمبەر ـ کانونی یەکەم ـ ی، هەمان ساڵدا بڵاو کراوەتەوە، بۆیە دەبینین

کانت دەنووسێت:» لە بڵاوکراوەی تازەی هەفتەنامەی بۆیشینگ ژمارەی ڕۆژی 9/13 دا ئێستا، کە ئەمڕۆ ڕۆژی 30 هەمان مانگە، ڕیکلامێک دەخوێنمەوە لەبارەی دەرچوون و بڵاوبوونەوەی گۆڤاری مانگنامەی بەرلین، کە تێیدا وەڵامی بەڕێز مندلسۆن لەبارەی هەمان پرسیار بڵاو کراوەتەوە. من هێشتا ئەم وەڵامەم نەخوێندووەتەوە، بۆیە ئەگەر خوێندبوومایەوە، ئەوە ڕا و بۆچوونی خۆمم دەگۆڕی، چونکە ئێستا ناتوانین وا دابنێین هەر تەنیا ئەزموونێکە لەبارەی هاوبیری و هاوشێوەیی لە بیرکردنەوە کە بەڕێکەوت وا هاتبێت«.

سەردەمی ڕۆشنگەری داهێنەر و بەرهەمهێنەری کۆمەڵێک فەلسەفە، هزر، ڕێبازی ئەدەبی، کولتووری، سیاسییە، واتە سەردەمی فرەیی و جیاوازی و ناکۆکی بووە، نەک سەردەمێک بێت خاوەنی فەلسەفەیەک، ڕوانینێک بێت. لەسەر بنەمای باوەڕبوون بە تواناکانی عەقڵ، ئازادیی مرۆڤەکان دامەزراوە، بۆیە ئاساییە، کە جیاوازییش لەگەڵ خۆیدا بهێنێت. ڕۆشنگەری زۆرتر وەکو بەهایەک تەماشا کراوە، نەک وەکو ئایدیۆلۆژیا و ڕێبازێکی بیرکردنەوە بێت.

(6)

بڕوا وایە، دیکارت یەکەم فەلسەفەکار و هزرڤان بووە، کە هەوڵی داوە چەمکی ڕۆشنگەری ـ ڕووناکی ـ لە مانا باوە ئایینییەکەیەوە، بگۆڕێت بۆ مانا سیکۆلاریستییەکەی، لە چەند نووسینێکیشدا بەم شێوەیەش بەکاری هێناوە. پێشتر ئەم چەمکە بەردەوام وەکو چەمکێکی ئایینی تەماشا کراوە، بەشێک بووە لە کولتووری ئایینی. دیکارت دێت ئەم چەمکە دەخوازێت و مانای جیاوازی پێ دەدات، لەدەرەوەی سیاقی ئایینیدا بە کاری دەهێنێت، ئەویش کاتێک ئاماژە بۆ چەمکی ڕووناکیی سروشتی دەکات.

مەبەستی دیکارت، لە ڕووناکیی سروشتی، کۆمەڵی ئەو ڕاستییانەیە، کە مرۆڤ تەنیا لەمیانەی بەکارهێنانی عەقڵیدا بەدەستیان دەهێنێت. لەگەڵ ئەوەیشدا، ئێستاش بڕوا وایە، کە دیکارت ڕووناکی ـ ڕۆشنگەری هەڵنەگەڕاندووەتەوە، لە دژی پیاوانی ئایینی بەکاری نەهێناوە، وەک ئەوەی دواتر هەریەک لە دیدرۆ و ڤۆڵتێر کردیان.

بەگشتی هزرڤان و فەلسەفەکارانی ڕۆشنگەری، بڕوایان وا بوو، مرۆڤ لەسەرووی بوونەوەرەکانی تری سەر گۆی

زەوییە، دەبێت ئەم پێگەیەی خۆیشی بپارێزێت و پەرەی پێ بدات، چونکە مرۆڤ جیا لە هەموو بوونەوەرەکانی تر، خاوەنی عەقڵە، دەتوانێت عەقڵی خۆی بەکار بهێنێت. بۆیە هاتن بەرەنگاری نەزانی، بیروباوەڕە کۆن و بەسەرچووە ئایینییەکان بوونەوە، ئۆباڵی ئەم دواکەوتوویی و ناکامییەی مرۆڤیان گێڕایەوە بۆ دەسەڵاتدارانی ئایینی و کڵێسای کاسۆلیکی ڕۆمانی بەجۆرێک، کە ئەمانە سوودیان لەو حاڵەتە ناکامییەی مرۆڤ وەر گرتووە، پەرەیان بە دەسەڵاتی خۆیان داوە لەسەر حیسابی ئەوان.

دەبێت ئاگاداری ئەوەش بین، کە لەسەرەتادا، تاوەکو ساڵانی زۆر لە دوای قۆناغی سەردەمی ڕۆشنگەرییش، بیرمەند و هزرڤان و فەلسەفەکاران، ڕەخنەکانیان زۆرتر بەڕووی پیاوانی ئایینی بوو، نەوەکو دەسەڵاتدارانی سیاسی، بەوەیش خۆیان لە ململانێی سیاسی بەدوور دەگرت، ئەگەرچی پیاوانی ئایینی ڕۆڵ و پێگەی گەورەشیان هەبوو لەنێو کۆشکی پاشاکاندا.

ڕابەرانی بزوتنەوەی ڕۆشنگەری، پشتیان بە سەرکەوتنەکانی بواری فیزیای تازە دەبەست، کە لەگەڵ دۆزینەوەکانی گالیلۆ

گالیلی لە ئیتاڵیادا بەدەست هاتبوون، لەگەڵ دۆزینەوەکانی ئیسحاق نیوتنی ئینگلیزی، بەجۆرێک هزرڤانان پێیان وا بوو ئەم دۆزینەوەیە، ئەنجامی پشتبەستنە بە ماتماتیک، پرۆسەی ماتماتیکیش باشترین نموونەیە بۆ ئەوەی زانستەکانی تر پشتی پێ ببەستن.

جاک لۆگۆف، پێی وایە سەرهەڵدانی سەردەمی ڕۆشنگەری، ئەنجامی کۆمەڵێک فاکتەر بووە کە باڵیان کێشابوو بە سەر هزر و بیرکردنەوەی مرۆڤی ئەورووپی، بەم شێوەیە پۆلێنیان دەکات:

یەکەم: باڵادەستیی عەقیدەی لاهوتییانەی مەسیحی بەسەر عەقڵییەتی گشتیی خەڵکدا.

دووەم: مرۆڤ وێنەیەکی وای هەبوو، کە ترسنۆک، بێدەسەلات، ڕەشبینە و ڕەنگە هەموو چرکەیەک گوناهێک ئەنجام بدات.

سێیەم: بەلاوەنانی ژیان، خۆشییەکانی ژیان، بەرەنگاربوونەوە لەگەڵیان، تەماشاکردنی ژیان وەکو ئەوەی قۆناغێکی ئامادەکارییە بۆ ژیانێکی دواتر، لەپێناو بەدەستهێنانی خۆشی و شادییەکانی ڕۆژی قیامەت، کە ئەبەدیترە.

چوارەم: باڵادەستیی عەقڵییەتی ڕەمزی و خەیاڵ، بەسەر زەینی خەڵکدا بەجۆرێک خەڵک ئامادەبوون بڕوا بە هەموو شتێک بکەن.

کۆی گشتیی ئەم ڕەوشە بەو مانایە دێت، کە ئەوروپا پێش سەرهەڵدانی سەردەمی ڕۆشنگەری، بەتەواوەتی لەنێو سەردەمی عەقڵییەتی میتۆلۆژیی لاهوتیدا دەژیا، ئەوەش لەنێو هزری ئەورووپیی نوێدا، بە سەردەمی تاریکی ناو دەبرێت، چونکە دادگاکانی پشکنینی سەر بە کڵێسا و ئایینی مەسیحی، سزای ئەم کەسانەیان دەدا، کە لە بواری زانست و مەعریفەدا، داتای تازەیان پێشکەش دەکرد، ناکۆک و ناتەبا بوو لەگەڵ بنەماکانی ئایین و بڕوای ئایینی.

میشێل فوکۆ، پێی وایە ئەم دەقەی کانت دەربارەی ڕۆشنگەری، دەقێکی مێژوویی گرنگە، چونکە مۆدێرنە وا نماییش دەکات، وەکو ئەوەی ڕەگوڕیشەکەی لەنێو سەردەمی ڕۆشنگەریدا هەڵقولابێت، بەجۆێک فوکۆ جەخت دەکات، کە ئەم دەقەی کانت، خاڵی دەستپێکردنی مۆدێرنەیە لەنێو مێژووی ئەورووپیدا. بۆیە فوکۆ داوا دەکات، خوێندنەوەی تازەمان بۆ ئەم دەقەی کانت هەبێت، لەمیانەیدا تێگەیشتنی تازە دروست بکەین لەبارەی ڕۆشنگەری.

لەڕاستیدا ئەم داوایە بۆ ئەوەیە، کە ئێمە وەکو جۆرێک لە پرسیار و کێشەی فەلسەفی،

تەماشای بیرۆکەی کانت بکەین، دەربارەی ئێستا و مێژوو. فوکۆ، پێی وایە شتی تازە لەنێو ئەم دەقەی کانت، بریتییە لەوەی، کە بۆ یەکەم جارە فەلسەفەکارێکی وەکو کانت، دێت بەیەکەوە بیرکردنەوەی خۆی دەربارەی مێژوو، شیکردنەوەی تایبەتی خۆی دەربارەی ئێستا دەخاتە روو.

سەردەمی
ڕۆشنگەری چییە؟

سەردەمی ڕۆشنگەری چییە؟ بریتییە لە دەرچوونی مرۆڤ لە حاڵەتی ناکامی خودی، کە خۆی بەرپرسیارە لە مانەوەی تێیدا. کەمتەرخەمی، بریتییە لە حاڵەتی نەبوونی توانای بەکارهێنانی عەقڵ لە لای مرۆڤ، دوور لەسەرکردایەتی و ڕابەرایەتیی خەڵکی تر. مرۆڤی ناکام خۆی بەرپرسیارە لە ناکامییەکەی خۆی، چونکە هۆکاری ئەم ناکامییە، ئەوە نییە، کە هزر ئامادەیی نەبێت، بەڵکو لە نەبوونی توانای بڕیاردان و لەدەستدانی ئازایەتیی بەکارهێنانیەتی، بەبێ ئەوەی کەسانی تر سەرکردایەتی بکەن ـ Sapere aude.

با ئازایەتیی ئەوەت هەبێت هزری خۆت بەکار بهێنیت: ئەوە دروشمی سەردەمی ڕۆشنگەرییە.

تەمبەڵی و ترسنۆکی، دوو هۆکارن شرۆڤەی هەبوونی ژمارەیەکی زۆری خەڵک دەکەن، کە سروشت ماوەیەکی زۆرە ئازادی کردوون (naturaliter majorennes) لە دەست سەرکردایەتییەک، کە نامۆیە لە خۆیان، بەڵام ئەوانە هەر بە خۆیان و بە ڕەزامەندیی خۆیان، بە درێژاییی ژیانیان ناکام ماونەتەوە، بەجۆرێک ئاسان بووە خەڵکانی تر دەسەڵاتی خۆیانیان بەسەردا بسەپێنن، چەندە ئاسانیشە مرۆڤ ناکام بێت.

ئەگەر من کتێبێکم هەبێت جێگەی هزر و بیرکردنەوەم بگرێتەوە، سەرکردەیەکیشم هەبێت جێگەی وشیاریم بگرێتەوە، پزیشکێکیش بڕیار لەبارەی پڕۆگرامی خواردنم بدات و ... تاد، کەواتە پێویستم بەوە نییە خۆم بە گەڕان ماندوو بکەم، پێویستم بەوە نییە بیر بکەمەوە، مادام دەتوانم نرخی ئەم خزمەتە بێزارکەرانە بدەم، کە خەڵکانی تر قبووڵیان کردووە بیخەنە ئەستۆی خۆیان.

بەشێکی زۆری خەڵک بەگشتی و لەنێویاندا ڕەگەزی مێینە، ئەم هەنگاوە بەرەو هۆشیاری، زۆر بە مەترسیدار دەزانن، جگە لەوەی پێیان وایە کارێکی تاقەتپڕووکێنیشە. ئەوەی یارمەتیان دەدات ئەم حاڵەتی ناکامییە قبووڵ بکەن، ئەم کەسانەن، کە ڕێگەیان بە خۆیان داوە پیادەی دەسەڵاتێک بکەن کە مرۆڤایەتی ناگرێتەوە.

ئەمانە، دوای ئەوەی زیندانی گەمژەییيان بەسەر ئاژەڵە ماڵییەکاندا سەپاند، بە شێوەیەکی زۆر ورد چاودێریی ئەم بوونەوەرە هێمنانەیان کرد، تاوەکو هەرگیز ئازایەتیی ئەوە نەکەن، ڕێگە بەخۆیان بدەن بچووکترین هەنگاو بهاوێژن بۆ دەرەوەی ئەم بازنەیەی تێیدا قەتیس کراون. ئەو مەترسییانەیان پیشاندان، کە دەشێت دووچاری ببنەوە،

ئەگەر سەرکێشیی ئەوە بکەن، بەتەنیا لەم چوارچێوەیە بێنەدەرەوە ، کە لەنێویدا زیندانی کراون.

لەڕاستیدا ـ خۆ ئەگەر مرۆڤ ئەم کارەی کرد ـ ئەوە دوای چەندجارێک کەوتن، فێری ڕۆیشتن دەبێت. لەگەڵ ئەوەشدا، ئەم جۆرە کەوتنانە، دەبێتە هۆی ئەوەی مرۆڤ وریاتر بێت، زۆرجاریش ئەو ترسەی سەر هەڵدەدات، دەبێتە هۆی ئەوەی هەوڵ نەدات، جارێکی تر ئەم هەنگاوە دووبارە بکاتەوە.

بۆیە، زۆر ئەستەمە هەر کەسێک بەتەنیا بتوانێت خۆی لەم حاڵەتی ناکامییە دەرباز بکات، کە خەریک بوو ببێتە حاڵەتێکی سروشتی تێیدا، بۆیە خەریکە لەم ڕەوشەی خۆیدا مورتاح دەبێت. لەم ماوەیەدا ناتوانێت بیرۆکەی تایبەتی خۆی بەکار بێنێت، دەرفەتی هەوڵدانیشی لەدەست داوە.

دامەزراوەکان، پرۆگرامی داڕێژراوی چەقبەستوو، واتە ئەم ئامێرانەی تایبەتمەندن بە بەکارهێنانی عەقڵ، یا بە گوزارشتێکی وردتر، بەکارهێنانێکی خراپی توانا سروشتییەکان، ئەم زەنگولانەن، کە بوونەتە کۆتوبەندی پێی ناکامەکان، لەنێو ئەم حاڵەتی ناکامییەی، کە تا ئێستاش هەر باڵادەستە.

تەنانەت ئەگەر کەسێکیش خۆی لەم کۆتوپێوەندانە دەرباز کرد، ئەوە هەر ناتوانێت بازدانێکی دڵنیاکار بەسەر بچووکترین شتدا بدات، چونکە هێشتا ڕانەهاتووە قاچەکانی بەئازادی بجووڵێنێت. بۆیە، خەڵکێکی زۆرکەم لەمیانەی بەکارهێنانی عەقڵی تایبەتیی خۆیانەوە، توانیویانە خۆیان لەنێو حاڵەتی ناکامی دەرباز بکەن، ئازایەتیی ڕۆیشتنیان هەیە بە هەنگاوی جێگیر و پتەو.

ئەگەر ئازادی بەم کۆمەڵگەیە بدرێت، ئەوە دەرفەتی زۆرتر هەیە تاوەکو کۆمەڵگە خۆی ڕۆشن بکاتەوە، ئەوە مەسەلەیەکی مسۆگەرە کە ڕوو دەدات و باشتریشە. بگرە ئەم گریمانەیە ناکرێت خۆی لێ لا بدرێت، ئەگەر بەشێکی باش ئازادی بۆ جەماوەر هێڵرابێتەوە.

لەنێو بەرپرسە ڕەسمییەکانی نێو کۆی گشتیی خەڵکدا، پێویستە کۆمەڵێک کەس هەبن بە خۆیان بیر بکەنەوە، ئەوانەی توانیویانە خۆیان لە جەور و ستەمی حاڵەتی ناکامی دەرباز بکەن، خەریکن لەنێو خەڵکیدا ڕۆحێک بڵاو دەکەنەوە، وایان لێ بکەن ڕێز لە بەهای تایبەتی یان پەرگیریی هەر مرۆڤێک بۆ بیرکردنەوە لەمیانەی خۆیدا بگرن.

پێویستە لەسەرمان تێبینیی ئەوەش بکەین، کە ئەم جەماوەرەی لەژێر دەسەڵاتی ئەمانەدا

بوون، لەژێر فشاری هەندێک دەسەڵاتداری تردا، ناچار دەکرێن لە ڕەوشێکی نزمتردا بمێننەوە، هان دەدرێن پەنا ببەنە بەر راپەڕینی توندوتیژانە، لە ئاست ئەو کەسانەی خاوەنی تایبەتمەندییەکانی ڕۆشنگەرین. ئەوەش بەڵگەیە لەسەر زەرەروزیانی بڕیارە پێشوەختەکان، تۆڵەسەندنەوە لەم کەسانەی پێشتر ئەم بڕیارانەیان داوە، یا ئەوانەی دواتر دێن، چونکە جەماوەر زۆر لەسەرخۆ بەرەو قۆناغی ڕۆشنگەری هەنگاو دەنێت.

ڕەنگە شۆڕش بتوانێت دەسەڵاتی سەرکوتکەر و چەوسێنەر، یا حەزی چەوساندنەوە لەناو ببات، بەڵام هەرگیز ناتوانێت چاکسازیی ڕاستەقینە لە شێوازی بیرکردنەوە لەگەڵ خۆیدا بێنێت، بەپێچەوانەوە، کۆمەڵێک بڕیاری پێشوەختەی تازە لەگەڵ خۆیدا دێنێت، کە لەگەڵ بڕیارە پێشوەختە کۆنەکانی تردا، سنوورێک و بەربەستێک دروست دەکەن، دەبنە هۆی ئەوەی شۆڕش لەو بەشە زۆرەی خەڵک جیا بکاتەوە و دابڕێنێت، کە بێبەش کراون لە بیرکردنەوە، وەکو گوریسێک بەکار دەهێنرێت، بۆ ئاڕاستەکردنی زۆرینەی زۆری ئەو خەڵکانەی، کە بیر ناکەنەوە.

بۆ ڕۆشنگەرییەکی لەم جۆرەش، هیچ شتێک پێویست نییە، تەنیا ئازادی نەبێت،

بە مانا هەرە پاکەکەی. واتا ئەوەی قبووڵی بەکارهێنانی ئاشکرای عەقڵ دەکات، لە هەموو بوارەکاندا. لەگەڵ ئەوەشدا، من لە هەموو لایەکی دەوروبەری خۆمدا هاوارێک دەبیستم، کە دەڵێت:» بیر مەکەنەوە». ئەفسەر هاوار دەکات و دەڵێت:» بیر مەکەنەوە .. تەنیا جێبەجێی بکەن ...». بەرپرسی باجسەندن دەڵێت:» بیر مەکەنەوە، تەنیا پارە بدەن». پیاوی ئایینی دەڵێت:» بیر مەکەنەوە، تەنیا لەسەرتانە بڕوا بێنن». لەهەموو جیهاندا تەنیا یەک دەسەلاتدار هەیە دەڵێت: ئەوەندەی حەزتان لێیە و پێتان خۆشە بیر بکەنەوە، بیر لە هەموو ئەم شتانە بکەنەوە، کە پێتان خۆشە، بەڵام پێویستە لەسەرتان ملکەچ بن.

لە هەموو شوێنێک ئازادییەکان دەستنیشان کراون، بەڵام ئاخۆ چ دەستنیشانکردنێک دژکارە لەگەڵ ڕۆشنگەریدا؟ چ دەستنیشانکردنێکیش دژکار نییە لەگەڵیدا؟ یا دەشێت لە بەرژەوەندیی ڕۆشنگەریدا بێت؟

من وەڵام دەدەمەوە و دەڵێم، دەبێت بەگشتی بەکارهێنانی عەقڵمان، لە هەموو حاڵەتەکاندا ئازادانە بێت، هەر تەنیا ئەمەیە دەتوانێت ڕۆشنگەری بۆ مرۆڤایەتی بەدی بێنێت. لەگەڵ ئەوەشدا، بەکارهێنانی تایبەتی عەقڵمان

دەبێت ملکەچ بێت بۆ دەستنیشانکردنێکی زۆر توند، بەبێ ئەوەی ڕێگرێکی هەستپێکراو بێت لەبەردەم ڕێڕەوی ڕۆشنگەریدا.

مەبەستم لە بەکارهێنانی گشتیی عەقڵمان، ئەم کارەیە، کە مرۆڤی زانا ئەنجامی دەدات، بەرانبەر بەو جەماوەرەی، کە دەخوێنێتەوە، بەڵام بەکارهێنانی تایبەتی عەقڵمان ئەوەیە، کە مافی مومارەسەکردن و کارمان پێ دەدات لە پێگەیەکی مەدەنیدا، یا هەر فرمانێکی دیاریکراو کە پێمان دەسپێردرێت.

لەنێو کۆمەڵێک پرسی زۆردا، کە پەوەندییان بە بەرژەوەندیی گشتیی کۆمەڵگەوە هەیە، ئامێرێکی میکانیکیی دیاریکراو هەیە، هەندێک ئەندامی ئەم کۆمەڵگەیە ناچار دەکات، بزاڤی وا ئەنجام بدەن، کە هیچ ویستێکی خۆیانی تێدا نییە، حکومەت لە سایەی کۆدەنگییەکی پیشەسازیدا ئاراستەی دەکات ، بەرەو بەدیهێنانی ئامانجە گشتییەکان ـ لایەنی کەم ـ بۆ ئەوەی ڕێگری بکات لە لەناوچوونی ئەو ئامانجانە. لێرەدا ڕێگە بە بیرکردنەوە نادرێت، بەڵکو پێویستە ملکەچ بێت.

ئەگەر ئەم پارچە میکانیکییە ئەندامی کۆمەڵێک بێت، یا ئەندامی کۆمەڵی مەدەنیی جیهانی بێت، بەو سیفەتەی، کە لە هەمان کاتدا زانایە، ئەگەر ئەم ئەندامە ڕووی کردە هەندێک

نووسین، کە پشت بە بیرۆکە دەبەستێت، لەم حاڵەتانەدا دەتوانێت عەقڵی خۆی بەکار بێنێت، بەبێ ئەوەی کار بکاتە سەر ئەم ئیشوکارانەی کە لەمیانەی کاتی ڕابردوودا، وەکو توخمێکی نێگەتیڤ پێی ڕاسپێردرابوو.

یا ئەو ئەفسەرەی فەرمانی لە سەرۆکەکەیەوە پێ دەگات تاوەکو عەقڵی خۆی بخاتە کار، وەکو بەشێک لە ئەرکی خۆی بۆ گەڕان بەدوای سوودەکانی ئەم پرسە، ئەوە کارێکی مەترسیدارە و پێویستە ئەم ئەفسەرە ملکەچی بکات.

ئەگەر بمانەوێت دادپەروەر بین، ئەوە دەڵێین هیچ شتێکی لێ قەدەغە نییە، ئەگەر زانا بێت و تێبینییەکانی خۆی بخاتە ڕوو، دەربارەی ئەم هەڵانەی لەنێو دەزگای جەنگیدا هەن، پێشکەشکردنی ئەم تێبینییانە بۆ جەماوەرەکەی تاوەکو بڕیار لەبارەیەوە بدات.

هاوڵاتی نابێت خۆی لەم باجە بدزێتەوە، کە بەسەریدا سەپێنراوە، یا ڕەتی بکاتەوە و هەوڵ بدات نەیدات، بەتایبەتی ئەگەر ڕەخنەیەکی توند ئاراستەی ئەم ئەرکانە بکات، کە بەناچاری قبوڵی کردوون، دووچاری سزای دەکاتەوە بە هۆی ئەم کێشانەی، کە لە ئەنجامی ڕەخنەوە تووشیان دەبێت. لەگەڵ هەموو ئەم شڵەژانە گشتییەی لەنێو سیستمدا بەرهەم دێت.

لێرەدا کە ئەم خۆپارێزییەمان دانا، پێمان وا نییە هیچ دژکارییەک هەبێت لەگەڵ ئەم ئەرکانە ئەگەر ئەم هاوڵاتییە ـ بەو سیفەتەی کەسێکی زانایە ـ بە شێوەیەکی ئاشکرا گوزارشتی لە تێڕوانینی خۆی کرد، لەبارەی گەمژەییی ئەم جۆرە لە باجوەرگرتن و باجسەپاندنەدا، یا ستەمی ئەم کەسانەی، کە سەپاندوویانە.

هەروەها، پێویستە لەسەر پیاوی ئایینی لەنێو پەرستگای خۆیدا، بەپێی سیمبولی ئەم کڵێسایەی خزمەتی دەکات ڕەعیەتی خۆی فێر بکات، چونکە ئەم بەپێی ئەم مەرجانە دانراوە، بەڵام وەکو زانایەک هەموو ئازادییەکی هەیە، ئەگەر نەڵێین ئەوە ئەرکی خۆیەتی، کە بتوانێت هەموو بیروبۆچوونێک بگەیەنێتە جەماوەرەکەی، دوای ئەوەی بە نیازێکی پاکەوە هەڵیان دەسەنگێنێت تاوەکو بۆی ڕوون ببێتەوە، کە چ هەڵەیەک لەم سیمبولەدا هەیە.

پێویستە لەسەری، پرۆژەی ڕوانینی خۆی بۆ باشترکردنی کاروباری ئایینی و کلێسایی، پێشکەشی ئەم جەماوەرە بکات. لێرەشدا هیچ شتێک نییە ببێتە بارگرانی بەسەر ویژدانیەوە، چونکە بەپێی ئەرک و فرمانی خۆی، ئەوەی فێری بووە وەکو نوێنەری کلێسا، وەکو ئەرک و فرمانێک پێشکەشی دەکات، خۆی هیچ

ئازادییەکی نییە لەوەی ڕا و بۆچوونی خۆی لەسەر بدات، بەڵکو ئەوە ڕێنماییە، بە ناوی دەسەڵاتێکی بێگانە لەخۆی ناچار بووە بە خەڵکی بڵێتەوە و بڵاویان بکاتەوە.

ڕەنگە بڵێت:» کڵێساکەی ئێمە ئەوە فێری خەڵک دەکات«. بۆیە ئەم پاساو و بەهانەیە بەکار دێنێت لەم بوارەدا. لەم بۆنەیەشدا، ڕەنگە بۆ ڕەعیەتی خۆی ئەم لایەنە کردەییانەی تێزەکان بخاتە ڕوو، کە خۆیشی بەتەواوی بڕوای پێیان نییە. لەگەڵ ئەوەشدا، نماییشی دەکات، چونکە دەشێت هەندێک ڕاستیی شاراوە، یا لایەنی کەم شتێکی نەدۆزیبێتەوە ناکۆک بێت لەگەڵ بڕوای خودی خۆی.

خۆ ئەگەر پیاوی ئایینی دووچاری شتێکی لەم بابەتە هات، ئەوە ناتوانێت کار و فرمانی خۆی بپارێزێت، ناتوانێت لەگەڵ ویژدانی خۆیشیدا ئاسوودە ببێت، بۆیە پێویستە ئەم کاتە دەستبەرداری کارەکەی خۆی بێت. لە ئەنجامی ئەوەشدا پەروەردەکار ئەگەر عەقڵەکەی خۆی بەکار هێنا لە کاتی کارکردندا، لە بەردەم ئەوانەی ئامادەی وانەکانی دەبن، ئەوە دێت عەقڵ بە شێوەیەکی تایبەت بەکار دێنێت، چونکە پرسەکە پەیوەندی بە کۆبوونەوەیەکی خێزانی هەیە، ئینجا قەبارەی ئەم خێزانە هەرچەندێک بێت.

ئەم لە بەردەمیاندا وا ڕەفتار دەکات، وەک ئەوەی پیاوێکی ئایینی کۆتوبەندکراو نائازاد بێت، هەرگیز ئازادیش نابێت، چونکە کارێک دەکات لەدەرەوەی چوارچێوەکەیە، بەڵام ئەگەر وەکو زانایەک تەماشای بکەین، کە بە نووسینەکانی وتووێژ لەگەڵ جەماوەرێکی ڕاستەقینەدا دروست دەکات، واتە جیهان ـ وەکو ئەندام لە کۆمەڵگەیەکی ئایینی لە چوارچێوەی بەکارهێنانی گشتیی عەقڵدا ـ ئەوە خاوەنی ئازادییەکی بێسنوورە لە بەکارهێنانی عەقڵی خۆی، قسەکردن بە ناوی تایبەتیی خۆی. بانگەشەکردنی ئەوەی، کە بەرپرسانی گەلان لە کاروباری ئایینیدا دەبێت خۆیان ناکام بن، گەمژەییەکە بووەتە هۆی پاڵپشتی لە گەمژەییەکانی تریش.

مەگەر ئەم جۆرە کۆمەڵە ئایینیانە، ئینجا کۆمەڵگەی کلێسایی بێت یا کۆمەڵێک لە باوکان، یا چینی بەڕێز وەکو ئەوەی لە هۆڵەندا ناو دەبرێت پەنا بباتە بەر بانگەشەکردنی ئەندامانی بۆ سوێندخواردن لەسەر سیمبولێکی دیاریکراوی جێگیر، تاوەکو ویسایەتێکی باڵاتری بەردەوام بەسەر هەموو ئەندامێکدا بسەپێنێت، تاوەکو لەمیانەیدا پشتگیری ئەم ویسایەتە بکات؟ دەڵێم ئەم کارە بەتەواوی ئەستەم و گەندەڵ و پووچە، چونکە

ئەم جۆرە لەگرێبەست، بڕیاری ئەوە دەدات، کە بە شێوەیەکی کۆتایی دەسبەرداری هەموو ڕۆشگەرییەکی نوێ بێت، کە دەشێت ڕەگەزی مرۆڤایەتی پێشوازیی لێ بکات.

لەسەر ئەم بنەمایەش کارا و قبووڵکراو نییە، ئەگەر لەلایەن دەسەڵاتێکی باڵاشەوە پاڵپشتی لێ کرا بێت، واتە پەرلەمانەکان یان یاساکانی ئیمپڕاتۆری، تەنانەت پەیماننامەکانی ئاشتییش، کە بەنرختریشن. لەبەر ئەوە ناکرێت نەوەیەک بێت ڕێککەوتنێک بەرهەم بێنێت، ڕێگر و بەربەست بێت لەبەردەم نەوەکانی دواتردا، بە جۆرێک وایان لێ بکات نەتوانن مەعریفەکانی خۆیان فراوانتر بکەن، پەرەیان پێ بدەن بەتایبەتییش ئەوەی پەیوەەندی بە بەرژوەندییەکی ئەوەندە گرنگ و مەترسیدارەوە هەیە)، بێبەشیان دەکات لە هەوڵەکان و لە پێشکەوتندا، بەشێوەیەکی گشتی لە ڕێگەی ڕۆشنگەرییەوە. ئەوە تاوانێکە بەرانبەر بە مرۆڤایەتی، کە چارەنووسەڕەسەنەکەی هەڵگریەتی و بەرەو ئەم پێشکەوتنە ئاڕاستەی دەکات.

بۆیە ئەم نەوەیەی کە دواتر دێت، بەتەواوی مافی ئەوەی هەیە ئەم یاسایانە ڕەت بکاتەوە، نارەزایی دەر ببڕێت لەبارەیانەوە، بەرانبەر بەم کەسانەی ئەم جۆرە یاسایانەیان داناوە،

بە چ پاساوێکی گەمژانەش دانراون. بەردی بناغەی هەموو ئەوەی، کە دەشێت لەبارەی گەلێکەوە بڕیاری لەسەر بدرێت لە شێوەی یاسا، بریتییە لەم پرسیارەی خوارەوە:» ئایا ئەم گەلە قبووڵ دەکات یاسایەکی وا بۆ خۆی دابنرێت؟».

ڕەنگە یاسایەکی وا، بۆ ماوەیەکی کورتی دیاریکراو مومکین بێت، ئەوەش لە چاوەڕوانیی دەرکردنی یاسایەکی باشتردا، بۆ شێوە ڕێکخستنێکی دیاریکراو، بەڵام بەمەرجێک ڕێگە بە هەموو هاوڵاتییەک بدات ـ بەتایبەتییش بە پیاوانی ئایینی ئەگەر زانا بێت ـ ئازاد بێت لە خستنەڕووی تێبینییەکانی خۆی، لەبارەی ئەو کەموکوڕییانەی لەنێو دامەزراوەی ئێستادا هەن، بە جۆرێک ئەم تێبینییانە بەئاشکرا و بە نوسرا و بێت، لەگەڵ هێشتنەوە و پاراستنی سیستمی باڵادەست.

ئەم هەنگاوە، تا ئەو ڕۆژەیە کە تێیدا هەنگاوی گەورەتر دەهاوێژرێت، بە جۆرێک تەواو لەوە دڵنیادەبێت، کە دەتوانرێت پرۆژەیەک بە ڕێککەوتنی هەمووان، بە زۆرینەی دەنگ، ئەگەر نەڵێین بە کۆی دەنگ بەرز بکرێتەوە بۆ بەردەم دەربار، بەمەبەستی پاراستنی ئەو کۆمەڵ و گرووپانەی، کە هاوکار و پاڵپشتن، بەپێی ڕا و بۆچوونی

خۆیان ڕێک کەوتوون لەسەر پێویستیی گۆڕانکاری لەنێو دامەزراوەی ئاییندا، بەبێ ئەوەی زۆر لەم کەسانە بکرێت، کە هێشتا دڵسۆزن بۆ دامەزراوە کۆنەکە، تاوەکو ناچار بکرێن پێڕەوی سیستمی تازە بکەن.

بەڵام ناکرێت، ئەگەر بۆ ماوەیەکی کەمیش بێت، ڕێگە بدرێت دەستوورێکی ئایینی هەمیشەیی بێتە دی و بسەپێنرێت، کەسیش بۆی نەبێت پرسینەوەی لێ بکات. ئەم کارە بە شێوەیەکی کردەییانە، قۆناغێک لە قۆناغەکانی پێشکەوتنی مرۆڤ لەبار دەبات، بەوەش ئەم کارە، نەوەکو هەر تەنیا بەرهەمهێن نابێت، بەڵکو زیانی زۆرتری دەبێت بۆ نەوەکانی داهاتوو.

دەشێت بۆ کەسێک، تەنیا لەوەی کە پەیوەندی بە کەسایەتیی خۆیەوە هەیە، بەدەستهێنانی مەعریفەی ڕۆشنگەری، کە پێویستە بەدەستیان بێنێت و بیانزانێت، بۆ قۆناغێکی تر دوابخات، بەڵام خۆی لێ لا بدات، نەوەکانی داهاتووشی لێ بێبەش بکات، ئەوە ناو دەبرێت بە پێشێلکردنی مافە پیرۆزەکانی مرۆڤ و ژێرپێخستنیان.

شتێک کە گەل ناتوانێت قبووڵی بکات بەسەریدا بسەپێنرێت، ناکرێت لەلایەن پاشاوە بەسەریاندا بسەپێنرێت، چونکە ئەم

دەسەڵاتەی، کە پاشا هەیەتی، لە گەلەوە هەڵدەقوڵێت و سەر هەڵدەدات، ویستی تایبەتیی خۆی وەکو پاشایەک، لە ویستی گشتیی گەل وەر دەگرێت، بۆیە پێویستە دڵنیا بێت لەوەی چاکسازییە ڕاستەقینەکانی، کە ئەنجامیان دەدات، هاوشان و گونجاو بێت لەگەڵ وێناکردنی کۆمەڵگەی مەدەنیدا.

با پاشا ڕێگە بدات، خەڵک هەموو ئەم شتانە بکەن، کە خۆیان بە باش و پێویستی دەزانن لەپێناو رزگاربوونیاندا، تەنانەت ئەوە کاری ئەمیش نییە، تا دەستی ن تێ وەر بدات. بەڵکو لەبەرانبەردا، لەسەریەتی ڕێگە بەوە نەدات بەشێک لە گەلەکەی، ڕێگە لە بەشەکەی تری بگرێت لەمیانەی بەکارهێنانی هێزدا، تاوەکو بە هەموو توانا و هێزیانەوە نەهێڵن ڕزگاریی خۆیان بەدەست بێنن بۆ ڕۆژی قیامەت.

ئەگەر بێت و دەست لەم کارانە وەر بدات، ئەوە پاشا لە پێگە و هێزی خۆی کەم دەکاتەوە، ئەگەر پاشا دەسەڵاتی فەرمی بدات بۆ چاودێریکردنی ئەم نووسینانەی کە تێیدا هاوڵاتیانی، دەیانەوێت ڕا و بۆچوونی خۆیان ڕوون بکەنەوە لەبارەی ئایینەوە، پێگەی خۆی لاواز دەکات. ئەگەر پاشا ئەم کارە بکات، دەسەڵاتی کەسیی خۆی بەکار بێنێت، ئەوە سەرکۆنە دەکرێت و پێی دەگوترێت:»

Caesar non est supra Grammaticos
ـ خۆ قەیسەر لە زمانزانەکان شارەزاتر نییە؟!»

خۆ ئەگەر لەنێو دەوڵەتەکەی خۆیدا سەرکوتکاریی کڵێسایی بپارێزێت، هەندێک لە سەرکوتکارەکانیش بپارێزێت لەبەرانبەر ڕەعیەتەکانی تریدا، ئەوە بێگومان بەم کارەی، پاشا توانا، دەسەڵات، گەورەییی خۆی لاواز دەکات.

خۆ ئەگەر دوای ئەمە لێمان بپرسن:» ئایا ئێمە لەنێو سەدەیەکی رۆشنگەردا دەژین؟» ئەوە وەڵامی من بەم شێوەیە دەبێت:» نەخێر، لە واقیعدا ئێمە لەنێو سەدەیەکدا دەژین، کە خەریکە بەرەو ڕۆشنگەری هەنگاودەنێت»، ئێمە هێشتا لە قۆناغێکداین، کە زۆر توخمی ترمان لە بەردەستدا نییە، وا لەخەڵک بکەن بتوانن بە شێوەیەکی بەتوانا و بەهێز، مومارەسەی بیرکردنەوەی تایبەتیی خۆیان لە کاروباری ئایینیدا بکەن ، بەبێ ئەوەی پێویستیان بە یارمەتیی کەسانی تر هەبێت، بەڵام ئێستا ئەگەر خەڵک بوارێکی فراوانتریان هەبێت بۆ مومارەسەکردنی ئەم بیرکردنەوە تایبەتە بە شێوەیەکی ئازادانە، بەربەستەکانیش بەراورد بە پێشتر، کەمتر بن لەسەر ڕێگەی گەیشتن بە سەردەمێکی گشتگیری ڕۆشنگەری، کە بتوانێت خەڵک

لە حاڵەتی ناکامی دەر بێنێت، کە خۆیان بەرپرسیارێتییان لە مانەوەیان تێیدا، ئەوەش بێگومان ئێمە ئاماژەی زۆر دڵنیاکەرەوەمان لەبارەیەوە هەیە. لەم ڕوانگەیەوە، دەشێت بگوترێت ئەم سەدەیە، سەدەی ڕۆشنگەرییە، سەدەی پاشا فردریکە.

ئەم شازادەیەی بەردەوام لێدوان دەدات لەبارەی ئەوەی، کە ئەرکی خۆیەتی هیچ بڕیارێک دەر نەکات لە کاروباری ئایینیدا، ئازادیی تەواو بە خەڵک دەدات لەم بوارەدا. ئەم پیاوەی، کە قبووڵ ناکات زاراوەی لێبووردەیی بۆ بەکار بێت، ئەوە هەر خۆی ڕۆشنگەرە. کەواتە، بەم کارە جوانانەی، شایانی ڕێزی هاوسەردەمانی خۆی، دانپێدانانی نەوەکانی داهاتووە، چونکە یەکەم کەس بوو مرۆڤی لە حاڵەتی ناکامی دەر هێنا، بەلایەنی کەم لە ڕوانگەی دەوڵەتەوە.

ئەم پاشایە ڕێگەی داوە هەر کەسێک ئازادانە عەقڵی تایبەتیی خۆی لە کاروباری عەقیدە و ئیماندا بەکار بێنێت. لە سەردەمی ئەمدا، پیاوانی بەڕێزی ئایینی بۆیان هەیە ئەگەر زانا بن، بتوانن بڕیار و بۆچوونەکانی خۆیان ئاشکرا بکەن، ئەگەر جیاواز و ناکۆکیش بێت لەگەڵ سیمبولی فەرمیدا، کە ئەرسەدۆکسییە بەبێ ئەوەی هیچ کاردانەوەیەکی نێگەتیڤ هەبێت بەرانبەر بە ئەرک و فرمانی وەزیفییان.

هەروەها، مافی ئەوەیان هەیە بەئاشکرا، ئەم ڕا و بۆچوون و بڕیارانەی خۆیان لە لای خەڵکیدا بدرکێنن، بێگومان ئەم کارە بۆ هەموو کەسێکیش هەر ڕاستە، کە پەیوەست نەبێت بەرانبەر بە وەزیفەکەی. ئەم ڕۆحی ئازادییە ئێستا لەدەرەوە بڵاو بووەتەوە، ئەگەرچی کۆمەڵێک بەربەستی بابەتیشی لەلایەن حکومەتەکانەوە بۆ دروست کراوە، کە هێشتا لەم ڕۆحە ئازادە تێناگەن.

ئەم حکومەتەی، کە ئێستا ئێمە لە سایەیدا دەژین، حکومەتی فردریک، بۆ نموونە لە بەردەم هەر حکومەتێکدا ئەوە پیشان دەدات، کە هیچ ترسێکی لە سەردەمی سیاسیدا نییە، هیچ ترسێک لەسەر دامەزراوەی گشتیدا نییە، ئەوەش لەمیانەی دابینکردنی کەشوهەوای ئازاددا، چونکە خەڵک هەوڵ و تەقەللای زۆر دەدەن تاوەکو لەم حاڵەتە چەقبەستووە بێنە دەرەوە، ئەگەر هەوڵ نەدرێت بۆئەوەی هەر لەسەر ئەم ڕەوشەدا بمێننەوە.

لەم لێکۆڵینەوەیەدا جەختم کردووەتەوە لەسەر هاتنی سەردەمی ڕۆشنگەری، لەم جۆرە ڕۆشنگەرییەی، کە مرۆڤ ئازاد دەکات، لە حاڵەتی ناکامی، کە خۆیان بەرپرسیارن لە مانەوە تێیدا. قسەم لەسەر پرسی ئایین کرد، وەکو خاڵی سەرەکیی ڕۆشنگەری.

لەبەر ئەوەی یەکەم، لەبارەی هونەر و زانستەکانەوە دیارە دەسەڵاتدارانمان هیچ گرنگ نییە بەلایانەوە رۆڵی سەرپەرشتیکاری خەڵک ببینن، خەڵکیان ئازاد کردووە. دووەم، لەبەر ئەوەی پێنەگەیشتن و ناکامیی ئایینی، زیانی بەم حاڵەتە گەیاندووە، ئەوەش مایەی شەرمەزارییە.

رێبازی بیرکردنەوە لە لای سەرۆکی دەوڵەت، کە خۆی هانی ڕۆشنگەری دەدات، لەوەش زیاتر دەڕوات لە بواری ئازادی بەخشین بە هونەر و زانستدا، چونکە دەزانێت هیچ ترسێک لەوەدا نییە رێگە بەڕەعیەتەکانی بدات، بەئاشکرا عەقڵی خۆیان بەکار بێنن، تاوەکو بتوانن ئەو بەرهەمە هزرییانە پێشکەشی جیهان بکەن، بۆ بونیادنانێکی باشتری یاسایی، ئەگەر لەمیانەی ڕەخنەیەکی راشکاوانەش بێت، بۆ ئەم یاسایانەی، کە دانراون.

لێرەشدا ئێمە نموونەی باشمان لە بەردەستە بۆ پاشایەک، کە رێزی دەگرین هیچ پاشایەکی تریش پێشتر کاری وای نەکردووە. ئەم پاشا ڕۆشنگەرە، تاکە پاشایە، کە ناترسێت لەوەی لە سێبەردا بمێنێتەوە، لەڕووی رێکخستنەوە سوپایەکی زۆر باش و

بەهێزی هەیە، کە دەتوانێت لە سایەیدا دڵنیایی ببەخشێتە خەڵک، تاکە پاشایە کە ئازایەتیی ئەوە دەکات شتێک ڕابگەیەنێت هیچ وڵاتێکی تر ناوێرێت بیڵێت:» بیر بکەنەوە ئەوەندەی، کە حەزتان لێیە لە هەرشتێک، کە حەزتان لێیە بەڵام پێویستە ملکەچ بن».

بەم شێوەیە شتە مرۆیییەکان ڕێڕەوێکی سەرنجڕاکێشی چاوەڕواننەکراو وەر دەگرن. هەرچۆنێک بێت، ئەگەر بەگشتی تەماشای بەڕێوەچوونی کارەکان بکەین، دەبینین هەموو شتێک جۆرێک لە هەستناکی و موفارەقەی تێدایە: بەدەستهێنانی پلەیەکی باڵاتر لە ئازادیی مەدەنی، بەسوودە بۆ ئازادیی هزر لە لای گەل، لە هەمان کاتیشدا سنوورێکی بەسەردا دەسەپێنێت، کە ناتوانێت بیبەزێنێت.

لە لایەکی تریشەوە، پلەیەکی نزمتر لە ئازادیی مەدەنی، دەرفەتی ئەوە بە ئازادیی کولتووری دەدات، تا ئەوپەڕ هەنگاو بنێت و فروانتر بێت. هەرکاتێک سروشت بەرگی خۆی داماڵی، تۆوی مەیل و ئامادەییی هزری ئازادی بڵاو کردەوە، ئەوە کاریگەری دەبێت بەسەر هەستی گەل لەمیانەی ئەم هەستەوە، گەل هێدی هێدی ئامادە دەبێت بۆ پێڕەوکردنی ڕەفتارێکی ئازادانە. ئەمەش خۆی لە خۆیدا، لەکۆتاییدا کار دەکاتە سەر بنەمای ئەو

دەسـەڵاتـەی، کـە دەبینێت لـە بـەرژەوەنـدیـی خۆیدایە وا مامەڵە لەگەڵ مرۆڤدا بکات ، کە چی تر هەر تەنیا ئامێرێک نییە، کە شایانی رێزە.

تێبینی: لە بڵاوکراوەی تازەی هەفتەنامەی بوشینگ ژمـارەی رۆژی 9/13 دا، ئێستا ئەمڕۆ رۆژی 30 هەمان مانگە، ڕیکلامێک دەخـوێـنـمـەوە لـەبـارەی دەرچـــوون و بڵاوکردنەوەی گۆڤاری مانگنامەی بەرلین، کە تێیدا وەڵامـی بەڕێز مندلسۆن لەبارەی هەمان پرسیار بڵاو کـراوەتـەوە. من هێشتا ئەم وەڵامـەم نەخوێندووەتەوە، بۆیە ئەگەر خوێندبوومایەوە، ئەوە ڕا و بۆچوونی خۆمم دەگۆڕی، کە ئێستا ناتوانین وا دایبنێین، کە هەر تەنیا ئەزموونێکە لەبارەی هاوبیری و هاوشێوەیی لە بیرکردنەوە، کە بەڕێکەوت دێت.

ئیمانوێل کانت

کۆنیگسبێرگ، پڕوسیا (1784/9/30)

المصدر: ترجمه: یوسف الصدیق. مجله الکرمل، العدد 13، 1984.

پەراوێزەکان:

1) ئـەم پـەراوێـزەی تسۆلنەر نووسیویەتی، ئێستا بـەنـاودارتـرین پـەراوێـز دادەنـریـت لەنێو مـێژووی فەلسەفەدا، چونکە ئەگەر ئـەم پـەراوێـزە نەبووایە، گـۆڤـاری مانگنامەی بەرلینیش ئـەم پـرسـیـارەیـان نــەدەوروژانــد، کانتیش هیچ شتێکی لـەبـارەیـەوە نەدەنووسی.

2) نص التنویر لکانگ، موقع الوسگ الالکترونیه، www.alwasatnews.com

3) زۆر لە لێکۆڵەران جەخت دەکەنە سەر ئەوەی، کە پێویست دەکات زاراوەی ڕۆشنگەری، زیاتر لە چەمکە ئەڵمانییەکەوە وەر بگێڕدریت، نەوەکو چەمکی ئینگلیزی یا فەڕەنسی، چونکە پێیان وایـە (Aufklaerung) ی ئەڵمانی، تەنیا بەو مانایە نایەت، کە ڕۆشنایی و ڕووناکی هەیە، بەڵکو بەمانای هەبوونی کۆی گشتی پڕۆسەکە دێت، پڕۆسەی بڵاوکردنەوەی زانست و مەعریفەی پشتبەستوو بە عەقڵ. بۆیە ئێمەش پێمان وایە باشترە پشت بە چەمکە ئەڵمانییەکە ببەسترێت، بەتایبەتیش کاتێک ئەوە دەزانین کانت خۆی بە زمانی ئەڵمانی ئەم وتـارەی نووسیوە، بۆیە ئێمە لە ڕێگای زمانی ئەڵمانییەوە تێگەیشتنی زیاترمان دەبێت بۆ کۆی گشتی پڕۆسەکە، هەر لە چەمکەکەوە تا قۆناغە یەک بەیەکەکانی بەڕێوەچوونی پرۆسەی ڕۆشنگەری.

4) عصر التنویر، موقع المعرفه الالکترونیه، www. marefa.org

5) ئێمە لێرەدا ناوونیشانە ئەڵمانییەکەمان دانـاوە، تـاوەکو پـارێـزگـاری لـە نـاوە ئەسڵییەکەی چەمکی ڕۆشنگەری بکەین.

6) لێرەدا باس لە پرۆسەی دروستکردنی جیهان و گەردوون دەکرێت لەلایەن خواوە، چۆن ڕووناکی و تاریکی لە یەکتری جیا کراونەتەوە.

7) مدخل الی التنویر الاوروبی، هاشم صالح، دار الطلیعە، بیروت، الگبعە الاولی، 2005، ص139.

8) مبدأ التنویر، مجلە صوت الحکمە، موقع صوت الحکمە، قسم البحوپ والدراسات.

9) ما التنویر، فوکو قارئا لکانگ، بقلم: خلدون النبوانی، 2010/10/31 موقع الاوان: http://alawan.org/article8642.html

10) مبدأ التنویر، مجلە صوت الحکمە، موقع صوت الحکمە، قسم البحوپ والدراسات.

11) بڕوانە کۆتایی وەڵامەکەی کانت، کە لێرەدا بڵاو کراوەتەوە. کانت لێرەدا مەبەستی ئەوەبوو بڵێت بۆچوونەکانیان لە یەکترییەوە نزیکە، ئەمەش ئاسان نییە خەڵک وا تەماشای بکەن گوایە بەڕێکەوت هاتووە و کانتیش کاتێک وەڵامەکەی خۆی نووسیوتەوە و بۆ گۆڤارەکەی ناردووە، هێشتا ئەم وتارەی مندلسۆنی نەخوێندووەتەوە.

12) مدخل الی التنویر الاوروبی، هاشم صالح، دار الطلیعە، بیروت، الطبعە الاولی، 2005، ص139.

13) مدخل الی التنویر الاوروبی، هاشم صالح، دار الطلیعە، بیروت، الطبعە الاولی، 2005، ص19.

14) ما التنویر، فوکو قارئا لکانگ، بقلم: خلدون النبوانی، 2010/10/31 موقع الاوان: http://alawan.org/article8642.html

15) ناکام ـ mineur ـ unmündig وەکو چەمک و زاراوە لە زمانی ئەڵمانیدا، بریتییە لەو حاڵەتەی،

که تێیدا مرۆڤ، هێشتا بایی ئەوەندە پێنەگەیشتووە لەلایەنی عەقڵییەوە، تا بتوانێت خۆی بڕیار لەبارەی ژیانی خۆی بدات.

16) لە زۆر شوێندا ئەم گوزارشتە هەر وەکو خۆی بە زمانی لاتینی نووسراوەتەوە، کە بە مانای (ئازایەتیی بەدەستهێنانی مەعریفە بکە)، وەکو دروشمی ڕۆشنگەرییش لەلایەن کانتەوە بەکار هاتووە. بۆیە ئێمەش وەکو ئەمانەتێک پێمان باش بوو هەر وەکو خۆی بینووسینەوەو لێرەدا لە پەراوێزەوە ڕوونکردنەوە لەبارەیەوە بدەین.

17) لێرەدا کانت ئاماژە بۆ دروشمی ڕۆشنگەری دەکات، وەکو بانگەشەیەکی ئەخلاقی بۆ پێویستیی بەکارهێنانی عەقڵ ، بڵاوکردنەوەی ئەم دروشمە. بە مانای ئەوەی کاتێک مرۆڤ ئازایەتیی بەکارهێنانی عەقڵی خۆی دەکات، ئەوە دەتوانێت لە حاڵەتی ناکامیی خودی خۆی بێتە دەرەوە و وەکو مرۆڤێکی پێگەیشتوو ڕەفتار بکات، کە بەرپرسیارە لە ڕەفتارەکانی خۆی و ئازادە لە پیادەکردن و مومارەسەکردنیاندا، نەک بەسەریدا سەپێنرابێت.

18) ئەم زاراوەیە هەر وەکو خۆی لە زۆربەی دەقەکاندا بەلاتینی بەکار هاتووە، مانای تەواوی دەکاتە (ئەوانەی بەسروشتی پێگەیشتوون). لێرەدا کانت دەیەوێت بڵێت ئەم خەڵکانە خۆیان وەکو سروشت لەلایەنی ڕۆحی و جەستەیییەوە تەواو پێگەیشتوون، گەیشتوونەتە حاڵەتی پێگەیشتن، بەڵام لەلایەنی عەقڵییەوە هێشتا ناکام و پێنەگەیشتوون. لێرەدا ڕۆڵی عەقڵانییەت دێت لە دروستکردن و پێشخستنی قۆناغی گواستنەوە لە حاڵەتی ناکامییەوە بۆ حاڵەتی پێگەیشتن، بەجۆرێک

هاوشان و تەریب بێت لەگەڵ پێگەیشتنی جەستە و سروشتی مرۆڤەکاندا.

19) لێرەدا کانت ئاماژە بۆ ئەوە دەکات، کە زۆر ئاسانە مرۆڤ ناکام بێت، چونکە مرۆڤی ناکام ناچار نییە بیر و هزر و عەقڵی خۆی بەکار بهێنێت، تەنیا ئەم شتانە جێبەجێ دەکات، کە لێی داوا دەکرێت. لە کاتێکدا کانت، پێی وایە سەردەمی ڕۆشنگەری، سەردەمێکی تازەیە، مرۆڤەکان هان دەدات عەقڵ و هزر و بیرکردنەوەیان خۆیان بەکار بێنن ، کۆتوپێوەندی هەموو جۆرە دەسەڵاتێک فڕێ بدەن و لەناوی ببەن. بێگومان ئەمە ئاماژەیە لەسەر ئەوەی، کە زۆرجار کەسەکان و کۆمەڵگەکان، خۆیان ئەم حاڵەتی تەمبەڵییە هەڵدەبژێرن، خۆیان تاقەتی ئەوەیان نییە بچنە نێو قۆناغی پێگەیشتن ، تەحەممولی بەرپرسیارێتیی ڕەفتارەکانی خۆیان بکەن.

20) لێرەدا کانت مەبەستی کتێبە ئایینییەکانە بەگشتی، ئەگەرچی وەکو مەسیحییەک، بێگومان زیاتر جەخت دەکاتە سەر ئینجیلەکان، بەبێ ئەوەی ناویشیان بێنێت، چونکە پیاوانی ئایینی بەگشتی، هەمیشە بانگەشەی ئەوەیان کردووە گوایە کتێبی پیرۆز هەموو شتێکی تێدایە، مرۆڤەکان کاتێک پێڕەویی دەکەن، پێویستیان بەوە نییە بیر بکەنەوە، بەڵکو هەر ئەوەندە بەسە ئیمان بێنن و ئیمانیان بەم کتێبانە هەبێت.

21) لە وەرگێڕانەکەی یوسف الصدیق دا، زاراوەی ڕانەمەڕ بەکار هاتووە، بەڵام لە دوو وەرگێڕانەکانی تردا ئاژەڵیماڵی بەکار هاتووە، ئێمەش ئەوەی دووەممان بە باشتر زانی بۆ گوزارشتکردن لە کۆمەڵگەیەکی سەرکوتکراون ئەگەرچی لەنێو زمانی

کوردیشدا زۆرجار مەڕ وەکو ڕەمزێک بۆ ملکەچی بەکار دێت.

22) بەئەڵمانی کانت وشەی Gängelwagen داناوە، مانای تەواوی ئەم زاراوەیە بریتییە لە ڕەوڕەوەی منداڵ ـ عارەبانەی منداڵ، چونکە ئەو کاتەی کە منداڵ تازە پێ دەگرێت ، خەریکە فێری ڕۆیشتن دەبێت، عارەبانەیەکی بۆ دادەنێن، کە ئێمە لە هەولێر پێی دەڵێین ڕەوڕەوە، کە پێشتر لە دار دروست دەکرا و سێ تایەی داریشی هەبوو، تاوەکو خۆی پێ بگرێت و لەسایەیەوە هەنگاو بهاوێژێت و بڕوات و بەر نەبێتەوە. لێرەدا کانت مەبەستیەتی ئاماژە بۆ ئەوە بکات، کە ئەم هەنگاوگرتنەبەرە بەربەستی زۆری بۆ دروست کراوە، تاوەکو مرۆڤەکان فێری ئەوە نەبن لەسەر پێی خۆیان بوەستن ، بیر بکەنەوە و فێری ڕۆیشتن ببن بەپێی ویستی خۆیان.

23) کانت دەیەوێت بڵێت دەرچوون لەم حاڵەتە ناکرێت تەنیا لە ڕێگای توێژێکی بچووکی هزرڤان و فەلسەفەکار و زانا سروشتییەکان بێت، کە لەو سەردەمەدا باڵادەست بوون بەسەر بوارەکانی تردا. دەرچوون لەم حاڵەتە بەپێی بۆچوونی کانت کارێکی دەستەجەمییە، کاری کۆی گشتیی کۆمەڵگەیە، کە دەبێت ئامادە بکرێت بۆ دەرچوون لەم ڕەوشەی کە تێی کەوتووە، چونکە پێی وایە ئەم حاڵەتە ئەوەندە زۆری کێشاوە لەڕووی زەمەنییەوە، بە جۆرێک وا خەریکە دەبێتە بەشێک لە سروشتی مرۆڤ و لەگەڵی ڕا دێت و هەست بە ڕەحەتی دەکات لەگەڵیدا.

24) لێرەدا کانت چەمکی (Verstand) بەکار دێنێت، کە بەئەڵمانی بەمانای تێگەیشتن و عەقڵ بەکار دێت و

بەفەڕەنسی دەبێتە (Entendement). لەبری وشەی عەقڵ (vernunt) بەئەڵمانی.

25) ئـەم بـۆچـوونـەیـە وایـکـردووە بـــەردەوام وا تەماشای کانت بکرێت گوایە پاڵپشتی لە شۆڕش و ڕاپەڕینی جەماوەری ناکات بەرانبەر بەدەسەڵات و، زۆر کەسیش وەکو مایەی ترس تەماشایان کردووە. لەگەڵ ئەوەشدا کاتێک شۆڕشی فەڕەنسی هەڵگیرسا، کانت پاڵپشتی لێکردوو پێشوازی لێکرد، لەکاتێکدا هەر جۆرە پاڵپشتیکردن و پێشوازییەک لەشۆڕشی فەڕەنسی، لەئەڵمانیا لەلایەن دەسـەڵاتـدارانـەوە، وا لێکدەدرایەوە کە جۆرێکە لەهاندانی خەڵک بۆ شۆڕش و ڕاپـەڕیـن. لـەڕاسـتـیـدا ئـەوەی وایـکـردووە کانت پاشگەز بێتەوە لە پاڵپشتیکردنی شۆڕش و ڕاپەڕینی جەماوەری، هەر خودی نموونەی شۆڕشی فەڕەنسی خۆی بوو کە لەگەڵ خۆیدا شەپۆلێک توندوتیژی و کاری تۆڵەسەندنەوەی بەرانبەر بەبنەماڵەی لویسی شازدەیەم بەرهەمهێنا.

26) Lisière، Leitband : پەتێکە لەو سەردەمانەی کانتدا، لە منداڵ بەستراوەتەوە وەکو چۆن هەر ئاژەڵێکی تری پێ بەستراوەتەوە، ئـەوەش تاوەکو ئاڕاستەی ڕۆیشتنی بکات ، ڕێگای پیشان بدات، کە دەبێت بۆ کوێ بـڕوات ، دوور نەکەوێتەوە لە دایکوباوکی و ون نەبێت. ئەم پەتە دوو کاری سەرەکیی هەیە، هەم کۆنترۆڵکردنی مرۆڤەکەیە، هەمیش ئاڕاستەکردنیەتی بەم شێوەیەی، کە بەرپرسەکە دەیەوێت. لێرەدا کانت شۆڕشگێڕان وا نماییش دەکات، کە ئەوانیش بە هەمان شێوە، دەیانەوێت خەڵک کۆنترۆڵ و ئاڕاستە بکەن بەم ئاڕاستە و شێوەیەی، کە ئەوان دەیانەوێت، بەمەش پێی

وایە ناوەڕۆکی بانگەشەکردن بۆ ئازادیی بیرکردنەوە لە ماناکەی خۆی بەتاڵ دەبێتەوە.

27) مەبەستی کانت لێرەدا پاشا فردریکی دووەمی پاشای بڕوسیایە، کە لەم سەردەمەدا حوکمی بڕوسیای دەکرد 1740 ـ 1786. کانت لێرەدا ڕاستەوخۆ ستاییشی هەڵوێستی ئەم پاشایە دەکات، ئەوەش لەلایەن بەشێک لەم خەڵکانەی ئەوکات و ئێستاشدا، وا تەماشا دەکرێت وەکو ئەوەی کانت جۆرێک لە مساوەمە بکات، لەسەر بنەماکانی بیرکردنەوەی خۆی لەبارەی ئازادی. ئەوەی لێرەدا کانت ئاماژەی بۆ دەکات وەکو ئەوەی هەڵوێستێکی بوێر و ئازایانەی پاشا فردریکی دووەمە، ئەنجامی ئەم ڕێز و ستاییشە بووە، کە ئەم پاشایە بۆ کانت هەیبووە و ڕێزی لە کانت گرتووە، میدالیایەکی ڕێزلێنانیشی پێشکەش کردووە. بۆیە پێمان وایە زیاتر بۆچوونێکی ئەخلاقییە لەلایەن کانتەوە، دانپێدانانە بە چاکەی ئەم پاشایە لە سەریدا.

28) بەکارهێنانی گشتی بۆ عەقڵ، بەو مانایە دێت کە مرۆڤ عەقڵی خۆی وەکو کەسێکی تایبەتی بەکار دێنێت، بەڵام ئەم بەکارهێنانە لەپێناو گشتیدایە وەکو پیاوێکی بیرمەند لە بەردەم خوێنەرانیدا. بەڵام بەکارهێنانی تایبەتی بۆ عەقڵ، بریتییە لەو بەکارهێنانەی کەسێک کە پۆستێکی گشتی هەیە عەقڵی خۆی بەکار یدێنێت، بەو مانایەی لەپێناو کار و چالاکیی خۆیدا بەکاری دێنێت.

29) Le savant : der Gelehrte زانا، شارەزان، ئەم زاراوەیە زیاتر هەڵگری پاشخانێکی ئایینیانەیە و بۆ ئەم کەسانە بەکار دێت، کە لە بواری ئایینیدا زانا و شارەزان. هەروەها بەو کەسانەش دەگوترێت، کە

خاوەنی ڕۆشنبیرییەکی بەرزن و زانیاریی گشتیی زۆر باشیان هەیە. لێرەدا مەبەست ئەم زانایە نییە، کە مانای ئێستامان پێی دەدات لە شارەزابوون لە زانست و مەعریفەکاندا بە شێوەیەکی قووڵ، بەڵکو زیاتر کەسانی دەستەبژێری ڕۆشنبیری نێو کۆمەڵگەن، کە خاوەنی پاشخانی کولتووریی بەرزن.

30) bürgerlich ـ بورگێرلیش لەنێو زمانی ئەڵمانیدا بە مانای مەدەنی بەکار دێت، بۆیە ئێمە بەگشتی ئەم چەمکەمان بە مانای مەدەنی بەکارهێناوە، خۆیشی وەکو چەمک و مانا، بە شێوەیەکی گشتی هەمان مانا دەبەخشێت. لەگەڵ ئەوەشدا، هەر بۆ زانینی باکگرراوندی ئەم چەمکە، پێویستە ئەوە بزانین، کە چەمکی مەدەنی لە سەردەمی کانت بەرانبەر بە چەمکی سیاسی بووە، تاوەکو دواتر هێگل دێت ئەم چەمکە بەرانبەر بە دەوڵەت بەکار دێنێت، ئەوەش کاتێک باسی کۆمەڵی مەدەنی و دەوڵەت دەکات. ئەمڕۆ لە سەردەمی ئێمەدا ئەم چەمکە زۆرجار بەرانبەر بە چەمکی سەربازی بەکار دەهێنرێت.

31) لێرەدا کانت ئاماژە بۆ ئەوە دەکات، کە ڕەنگە ئەم جۆرە ڕەخنەیە لە سیستمی باج، ببێتە هاندەر بۆ هەڵگەڕانەوە و شۆڕشی جەماوەری. پێویستە ئێمە ئەوە بزانین، کە سیستمی باجسەندن بەگشتی لە ئەورووپا یەکێک بووە لە کێشە گەورەکانی مرۆڤ لەو کات و لە ئێستاشدا، خەڵکێکی زۆر خۆیان لێی دەدزنەوە و باج نادەن، یا پێیان وایە ئەم سیستمە هەڵەیە و ئامادە نین ملکەچیی بۆ بکەن.

32) ئاماژەیە لەسەر ئەوەی مرۆڤ دەبێت ئازادی پێ بدرێت قسە لەسەر سیستمی باجسەندن بکات،

چونکە ڕاستەوخۆ بەستراوەتەوە بە ژیانی تاکەکانی کۆمەڵگەو، ئەوانن باجەکان دەدەن کە بڕەکەی لەلایەن دەسەڵاتدارانەوە دەسەپێنرێت. لێرەدا کانت دەروازەیەک بەسەر ئەوە دەکاتەوە کە پێویستە سیستمی باجسەندن جۆرێک لە ڕیکەوتنی لەسەر بکرێت لەنێوان دەسەڵات و خەڵکدا، تاوەکو دادپەروەریی زیاتری تێدا ڕەچاو بکرێت. ئەم ئاماژەیەی کانت گرنگیی لەوەدایە، کە لەم کاتانەدا خەڵک بۆیان نەبوو ڕەخنە لە سیستمی باجسەندن بگرن، ئەمە وەکو هەوڵێک بۆ دژایەتیکردنی دەسەڵات تەماشا دەکرا.

33) ڕەمز، symbol : symbole بریتییە لە کۆی ئەو سرووت و نوێژ و خواپەرستییەی هەر کڵێسایەکی تایبەت، یا ئایینێک بەسەر پێڕەوکارانی خۆیدا دەیسەپێنێت ، کارێکی سەپێنراوە و ئارەزوومەندانە نییە بۆ پێڕەوکارانی.

34) کانت لێرەدا ئاماژە بۆ ئەوە دەکات، کە پێویستە هەر کڵێسایەک بەپێی سیمبولی تایبەتیی خۆی، لەم چوارچێوەیەدا خەڵک فێر بکات و ڕێنمایی بڵاو بکاتەوە، قەشەکانیش بۆیان نییە بەئارەزووی خۆیان بێن تەفسیری ئایینی پێشکەش بکەن و بەسەر شوێنکەوتووانی ئایینەکەی خۆیاندا بڵاویان بکەنەوە، گوایە ئەمە لەلایەن خواوەوە هاتووە. ئەوەی کانت باسی لێوە دەکات، بریتییە لە سنووردارکردنی دەسەڵاتی قەشەکان لەنێو کۆمەڵگەدا، بە جۆرێک سنوورێک لەنێوان دەوڵەت و ئایین دابنرێت ، قەشە و کڵێساش نەتوانن ژیانی هاوڵاتییان بەم شێوەیە ئاڕاستە بکەن، کە خۆیان دەیانەوێت.

35) گرووپێکی کڵێسایین لە هۆڵەندا دەسەڵاتی

یاسادانانیان هەبووە لە بواری ئایینیدا.

36) لێرەدا کانت مەبەستی لە پرۆسەی یاسادانانە، کە کلێسا ڕۆڵی گەورەی تێدا هەبووە، بە جۆرێک دەستی وەر داوەتەوە ناوەڕۆکی یاساکان، تاوەکو تەبا بن لەگەڵ ڕوانینی ئایینیی کڵێساییدا. کانت ئاماژە بۆ ئەوە دەکات ،کە دەبێت یاساکان بەپێی بارودۆخ و کات، گۆڕانیان بەسەردا بێت ، نابێت یاسا بۆ هەتاهەتایە دابنرێت، تەنانەت ئەگەر ئەم یاسا ئایینیش بێت، مەرجە دەبێت لەگەڵ گۆڕانی بارودۆخدا، ئەمیش گۆڕانی بەسەردا بێت و نەوەی نوێ، کە دواتر دێن، دەبێت ئەم مافەیان هەبێت یاساکان هەموار بکەنەوە، دەستکارییان بکەن، تاوەکو لەگەڵ سەردەمی تازەدا بگونجێت.

37) لێرەشدا کانت ئاماژە بۆ هێشتنەوە و پاراستنی سیستمی باڵادەست دەکات، ئەوەش یەکێکە لەم خاڵانەی بەردەوام نەیارانی کانت وەکو ڕەخنەیەک ئاڕاستەی دەکەن، بەوەی ئەگەرچی خاوەنی فەلسەفەی ڕەخنەییە، بەڵام ڕێگا بەوە دەدات سیستمی باڵادەست وەکو خۆی بمێنێتەوە، هانی هەڵوەشاندنەوەی نادات. بێگومان کانت لەم بۆچوونانەیدا پاساوی خۆی هەیە، ئێمەش لەنێو کتێبێکی تایبەتدا لەبارەی ژیان و فەلسەفەی کانت، بەوردی کارمان لەسەر ئەم خاڵە کردووە، پێمان وایە ئێرە ئەم شوێنە گونجاوە نییە بۆ خستنەڕووی ئەم بابەتە.

38) ڕزگاربوون لێرەدا مانایەکی ئایینی هەیە، وەکو ئەوەی لەنێو ئایینی مەسیحیدا بەکار دێت، بە مانای ڕزگاربوون لە ڕۆژی قیامەت لە ئاگری جەهەننەم. کانت لێرەدا داوا لە دەسەڵات دەکات دەست نەخاتە

نێو کاروباری ئایینی ، ڕێگا بەڕیفۆرمی ئایینی بدات، بە جۆرێک هەموو کەسێک بەم شێوەیە خواپەرستی بکات، کە خۆی پێی وایە لەمیانەیدا دەگاتە بەهەشت.

39) لەنێو دەقی ئەڵمانی نووسینەکەی کانتیشدا هەر بەلاتینی بەم شێوەیە نووسراوە (Caesar non est supra Grammaticos).

40) بەهۆی ئەوەی هەمیشە لە هەموو سەردەمێکدا، پیاوانی ئایینی داردەستی پیاوانی دەربار و دەسەڵات بوون ، بەکاریان هێناون لەپێناو چەوساندنەوەی خەڵک و بەلاڕێدابردنیان بە ناوی ئایین و خواوە، ئەوە لێرەدا کانت دێت پاشا فردریک لەوە ئاگادار دەکاتەوە، کە نابێت پشتی پیاوانی ئایینی بگرێت ، سەرکوتکردنەکانی کلێسا بەرانبەر بەخەڵک پەسند بکات و لێیان بەدەنگ نەیەت، چونکە ئەمانەی سەرکوت دەکرێن، ئەمانیش هەر ڕەعیەتی پاشا فردریک خۆین. لە لای کانت ئەمە خاڵێکی گرنگی هەنگاونانە بەرەو ڕۆشنگەری، چونکە دەسبەرداربوونی پاشا و دەسەڵات لە پیاوانی ئایینی، ڕاستەوخۆ دەبێتە هۆی لاوازبوونی پێگەی پیاوانی ئایینی لەنێو دەسەڵاتدا، بە جۆرێک نەتوانن یاسا و شەریعەت و بۆچوونەکانی خۆیان بسەپێنن. بۆیە کانت دێت پاشا فردریک وریا دەکاتەوە، کە ئەم کارەی دەبێتە هۆی ئەوەی ڕەوایەتبی خۆیشی وەکو پاشایەک لاواز بکات لەبەرانبەر ڕەعیەتی خۆیدا.

41) کانت لێرەدا ئاماژە بۆ ئەم کێشانە دەکات، کە پێشتر بەرەنگاری پیاوانی ئایینی دەبوویەوە، بەتایبەتییش پرۆتستانتەکان، کە نەیاندەوێرا بەئاشکرا بۆچوونی ئایینیی خۆیان دەر ببڕن ، لە زۆر شوێنیشدا وەک هەڵگەڕاوە لە ئایینی مەسیحی تەماشا دەکران و

سزا دەدران. لە سەردەمی پاشا فردریکدا، بە هۆی ئەم کرانەوەیەی کانت خۆی ئاماژەی بۆ دەکات، دیارە تا ڕاددەیەکی زۆریش دەرفەتی ئەوە هاتووەتە پێش، کە پیاوانی ئایینیش بتوانن لەنێو خۆیان و جەماوەریاندا، ئازادنەتر قسە بکەن و بنووسن، بە مەرجێک نووسینی زانایانە و دانایانە بێت، ئەگەر سەر بە سیمبول و ڕێبازێکی تری ئایینیش بێت لەنێو چوارچێوەی مەسیحییەتدا. لێرەدا کانت بەوردی تەماشای ئازادیی هەڵبژاردنی ئایین و قسەکردن لەسەر جیاوازیی ئایینی دەکات ، وەکو بەشێک لە وەرچەرخان بەرەو قۆناغی ڕۆشنگەری تەماشای دەکات، کە بریتییە لە قۆناغی بەیەکەوەژیانی جیاوازییەکان، ڕێزگرتن لە جیاوازی و قبووڵکردنی ڕای بەرانبەر.

42) ئەنتۆن فریدریش بوشینگ Anton Friedrich Büsching پیاوێک بوو بڵاوکراوەیەکی دەر دەکرد بەناوی هەواڵی هەفتانەی بوشینگ لەشاری بەرلین لەماوەی نێوان 1773 ـ 1786 تێیدا هەواڵی کتێب و کولتوور و بڵاوکراوەی تازەی نماییش دەکرد.

لە کتێبە بڵاوکراوەکانی وەرگێڕ

1) فەلسەفەی دەوڵـەت، لێکۆڵینەوەیەکی فەلسەفی سیاسیی مێـژووییـە، نووسـینی: ڕێبین ڕەسـوڵ ئیسماعیل، چاپی یەکەم، 1997، دەزگـای چاپ و پەخشی ڕێبین.

2) قوتابخانەی فرانکفۆرت، نووسینی: فیل سلیتەر، وەرگێڕانی: نوری بێخاڵی و ڕێبین ڕسوڵ و ئیسماعیل کوردە، 2002، سەنتەری نما.

3) سیستمی سیاسی، هزر و فەلسەفەی سیاسی، نووسینی: ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل، چاپی یەکەم، 2003، وەزارەتی ڕۆشنبیری ـ سلێمانی.

4) هیگڵ..فەلسەفە و مۆدێرن، نووسینی: ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل، چاپی یەکەم، 2003، دەزگای چاپ و پەخشی ڕێبین.

5) هەڵوەشاندنەوەگەرایی، لێکۆڵینەوەیەکی ڕەخنەیی، نووسینی: پییر. ڤی. زیما، وەرگێڕانی: ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل، پێداچوونەوەی: ئازاد سوبحی، چاپی یەکەم، 2004، دەزگای چاپ و پەخشی ڕێبین.

6) بیرمەندان لە هەزارەی سێیەم ڕادەمێنن، کۆمەڵێک نووسەر، وەرگێڕانی: ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل، چاپی یەکەم، 2004، سەنتەری نما.

7) ئەپستمۆلۆژیا و فەلسەفە، لێکۆڵینەوە لە فەلسەفەی زانست، بەرگی یەکەم، نووسینی: ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل، چاپی یەکەم، 2004، دەزگای چاپ و پەخشی ڕێبین.

8) ئەنترۆپۆلۆژیا، لێکۆڵینەوەی تیۆری، نووسینی: ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل ـ دیار عەزیز شەریف، چاپی یەکەم، 2004، دەزگای چاپ و پەخشی ڕێبین.
9) تێڕامانی میتافیزیکانە لە فەلسەفەی یەکەم، نووسینی: ڕینێ دیکارت، وەرگێڕانی: ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل، پێداچوونەوەی: عەبدولموتەللیب عەبدوڵڵا ، چاپی یەکەم، 2007، دەزگای چاپ و پەخشی ڕێبین.
10) فەلسەفەی هێگل، کۆمەڵێک نووسەر، وەرگێڕانی: ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل، چاپی یەکەم، 2008، خانەی وەرگێڕان.
11) تیۆری کۆمەڵایەتی لە پارسۆنزەوە تا هابرماس، نووسینی: ئیان کریب، وەرگێڕانی: ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل، چاپی یەکەم، خانەی وەرگێڕان، 2008.
12) ژیانی یەسووع، نووسینی: هێگل، وەرگێڕانی: ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل، چاپی یەکەم، 2008، خانەی وەرگێڕان.
13) لە مۆدێرنەوە بۆ پۆست مۆدێرنە، کۆمەڵێک نووسەر، وەرگێڕانی: ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل، چاپی یەکەم، 2009، خانەی وەرگێڕان.
14) نیچە، نووسینی: جیل دولۆز، وەرگێڕانی: ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل، چاپی یەکەم، 2009، خانەی وەرگێڕان.
15) لە تەلارسازیی مۆدێرنەوە بۆ تەلارسازیی پۆست مۆدێرن، نووسینی: ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل، چاپی یەکەم، سەنتەری نما، هەولێر، 2009.
16) ئەوەیە مرۆڤ، نووسینی: فردریک نیچە، وەرگێڕانی لەعەرەبییەوە: ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل،

چاپی یەکەم، 2009، خانەی وەرگێڕان. چاپی دووەم، کتێبخانەی فێربوون، هەولێر، 2016.
17) جاک دریداو هەڵوەشاندنەوە، نووسینی: ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل، چاپی یەکەم، خانەی چاپ، سلێمانی 2010.
18) باهیرە، کورتەچیرۆک، نووسینی: ڕەجا بەکرییە، وەرگێڕانی: ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل، سەنتەری نما، چاپی یەکەم، 2010.
19) ئافرەتی نامەکە، ڕۆمان، نووسینی: ڕەجا بەکرییە، وەرگێڕانی: ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل، چاپی یەکەم، خانەی وەرگێڕان، 2010.
20) زانستەسیاسییەکان، نووسینی: ڕایمۆند کارفیل گیتیل، لەعەرەبییەوە: ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل ـ موحسین ئەدیب، چاپی یەکەم، خانەی وەرگێڕان، 2010.
21) جاک دریدا ـ وتووێژ، لەعەرەبییەوە: ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل، چاپی یەکەم، دەزگای موکریانی، 2010.
22) ڕامایانا، ئەفسانەی خۆشەویستی و خواوەندەکانی هیند، نووسینی: ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل، چاپی یەکەم، 2011.
23) کیرکیگارد: فەلسەفە و ژیان، نووسینی: ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل، سەنتەری نما، چاپی یەکەم، 2013.
24) نووسین و جیاوازی، جاک دریدا، لەعەرەبییەوە: ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل، وەزارەتی ڕۆشنبیری، بەڕێوەبەرایەتیی چاپ و بڵاوکردنەوەی هەولێر، چاپی یەکەم، 2013.

25) دەسەڵاتەکانی سەرۆک لەنێو پەرلەماندا، توێژینەوەی بەراوردکاری ئەمریکا، بەریتانیا، فەرەنسا، هەرێمی کوردستان، نووسینی: ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل، سەنتەری توێژینەوەی پەرلەمانی کوردستان، چاپی یەکەم، 2014.
26) ڕۆڵی ژنان لە دروستکردنی بڕیار و بەدیهێنانی ئاشتیدا، توێژینەوە لەبارەی بڕیاری ئەنجوومەنی ئاساییش ژمارە 1325، نووسینی: ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل، لە بڵاوکراوەکانی ڕێکخراوی PAO، هەولێر، چاپی یەکەم، 2015.
27) ئاوابوونی بتەکان، نووسینی: فردریک نیچە، لەعەرەبییەوە: ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل، کتێبخانەی فێربوون، هەولێر، چاپی یەکەم، 2015.
28) دەرمانخانەی ئەفلاتون، نووسینی: جاک دریدا، لەعەرەبییەوە: ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل، کتێبخانەی فێربوون، هەولێر، چاپی یەکەم، 2015.
29) دژە مەسیح، نووسینی: فردریک نیچە، لەعەرەبییەوە: ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل، کتێبخانەی فێربوون، هەولێر، چاپی یەکەم، 2016.
30) ڕۆشنگەری چییە؟ نووسینی: ئیمانوێل کانت، لەعەرەبییەوە: ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل، دەزگای ئایدیا، چاپی یەکەم، 2016.
31) بەرەو ئاشتیی هەمیشەیی، نووسینی: ئیمانوێل کانت، لەعەرەبییەوە: ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل، دەزگای ئایدیا، چاپی یەکەم، 2016.

بەرهەمە چاپکراوەکانی دەزگای ئایدیا

ژ	ناوی بەرهەم	نووسەر	وەرگێڕ	ساڵی چاپ
1	ئاشنابوون بە [illegible]	ڕێباز مستەفا		2014
2	ئاشنابوون بە سپینۆزا	کۆمەڵێک نووسەر		2014
3	ئاشنابوون بە کیرکەگۆر	شۆڕش مستەفا		2014
4	ئاشنابوون بە شۆپنهاوەر	کۆمەڵێک نووسەر		2014
5	ئاشنابوون بە کارل پۆپەر	کۆمەڵێک نووسەر		2014
6	ئاشنابوون بە [illegible]	کۆمەڵێک نووسەر		2014
7	ئاشنابوون بە [illegible]	[illegible]		2014
8	ئاشنابوون بە [illegible]	ڕێباز مستەفا		2014
9	ئاشنابوون بە [illegible]	[illegible]		2014
10	ئاشنابوون بە جان جاک ڕۆسۆ	کۆمەڵێک نووسەر		2014
11	ئاشنابوون بە [illegible]	مستەفا [illegible]		2014
12	ئاشنابوون بە نیچە	کۆمەڵێک نووسەر		2014
13	ئاشنابوون بە فرۆید	کۆمەڵێک نووسەر		2014
14	ئاشنابوون بە جۆن لۆک	[illegible]		2014
15	ئاشنابوون بە [illegible]	کۆمەڵێک نووسەر		2014
16	ئاشنابوون بە [illegible]	کۆمەڵێک نووسەر		2014
17	ئاشنابوون بە [illegible]	[illegible]		2014
18	ئاشنابوون بە [illegible]	کۆمەڵێک نووسەر		2014
19	[illegible]	[illegible]		2014
20	ئاشنابوون بە کریشنامورتی	کۆمەڵێک نووسەر		2014
21	ئاشنابوون بە [illegible]	کۆمەڵێک نووسەر		2014
22	ئاشنابوون بە سیمۆن دی بۆڤوار	کۆمەڵێک نووسەر		2014

23	ئاشنابوون بە ڤێرجینیا وۆڵف	[illegible]		2014
24	ئاشنابوون بە بیرۆکەی هابرماس	کۆمەڵێک نووسەر		2014
25	ئاشنابوون بە فرۆید	کۆمەڵێک نووسەر		2014
26	مەکری ئیسلامییەکانی کوردستان	ماجید خەلیل		2015
27	کتێبی سور	ماو تسی تۆنگ	فازل حسێن عەلا وەسیم	2014
28	سەفەران بۆ سەفەرەکانی	سەروان عەبدوڵا		2014
29	کەشکۆڵ	سابیر عەبدوڵا کەریم		2014
30	[illegible]	کۆمەڵێک نووسەر	[illegible]	2015
31	لە فەلسەفەوە بۆ [illegible]	تاهیر حسێن [illegible]		2015
32	[illegible]	تاهیر حسێن ([illegible])		2015
33	[illegible]	[illegible]	[illegible]	2015
34	[illegible]	کۆمەڵێک نووسەر		2015
35	[illegible] ئیران، تورکیا و [illegible]	ماجید خەلیل		2015
36	[illegible]	[illegible] عەبدوڵا [illegible]	سابیر عەبدوڵا کەریم	2015
37	ئاشنابوون بە [illegible]	[illegible]		2015
38	ئاشنابوون بە [illegible]	کۆمەڵێک نووسەر		2015
39	ئاشنابوون بە [illegible]	کۆمەڵێک نووسەر		2015
40	ئاشنابوون بە [illegible]	کۆمەڵێک نووسەر		2015
41	ئاشنابوون بە [illegible] 3	کۆمەڵێک نووسەر		2015

42	ئاشنابوون بە جیل دۆلۆز 2	کۆمەڵێک نووسەر		2015
43	ئاشنابوون بە حەنا ئارێنت	کۆمەڵێک نووسەر		2015
44	ئاشنابوون بە هیگڵ	کۆمەڵێک نووسەر		2015
45	ئاشنابوون بە سارتەر	کۆمەڵێک نووسەر		2015
46	ئاشنابوون بە نیچە	کۆمەڵێک نووسەر		2015
47	ئاشنابوون بە ڤۆلتێر	کۆمەڵێک نووسەر		2015
48	ئاشنابوون بە سلاڤۆی ژیژەک	کۆمەڵێک نووسەر		2015
49	ئاشنابوون بە مارکس 1	کۆمەڵێک نووسەر		2015
50	ئاشنابوون بە مارکس 2	کۆمەڵێک نووسەر		2015
51	ئاشنابوون بە مارکس 3	کۆمەڵێک نووسەر		2015
52	ئاشنابوون بە مارکس 4	کۆمەڵێک نووسەر		2015
53	ئاشنابوون بە مارکس 5	کۆمەڵێک نووسەر		2015
54	ئاشنابوون بە مارکس 6	کۆمەڵێک نووسەر		2015
55	ئاشنابوون بە مارکس 7	کۆمەڵێک نووسەر		2015
56	ئاشنابوون بە مارکس 8	جەلال حەمید		2015
57	بۆچی مارکس لەسەرحەق بوو؟	تێری ئیگڵتۆن	ڕێبوار محەمەد	2015
58	[illegible]	[illegible]	[illegible] حەسەن	2015
59	ئاشنابوون بە [illegible]	کۆمەڵێک نووسەر		2015
60	ئاشنابوون بە [illegible]	[illegible]		2015
61	ئاشنابوون بە [illegible]	کۆمەڵێک نووسەر		2015
62	ئاشنابوون بە گرامشی 1	[illegible] حەسەن		2015
63	ئاشنابوون بە گرامشی 2	[illegible]		2015
64	ئاشنابوون بە [illegible]	کۆمەڵێک نووسەر		2015
65	ئاشنابوون بە دیموکراسی	کۆمەڵێک نووسەر		2015
66	ئاشنابوون بە [illegible] 2	کۆمەڵێک نووسەر		2015

67	ئاشنابوون بە هاوپێر گالیز 3	کۆمەڵەی نووسەر	2015
68	ئاشنابوون بە هاوپێر گالیز 3	مستەفا زەنگەنە	2015
69	ئاشنابوون بە ئەرکیان	[illegible]	2015
70	ئاشنابوون بە ئۆرکێز	جەبار [illegible]	2015
71	ئاشنابوون بە ئەنگولی	ماجید خەلیل	2015
72	ئاشنابوون بە ئەنگلس	[illegible]	2015
73	ئاشنابوون بە جۆن ستیوارت میل 1	کۆمەڵەی نووسەر	2015
74	ئاشنابوون بە جۆن ستیوارت میل 2	کۆمەڵەی نووسەر	2015
75	ئاشنابوون بە جۆن ستیوارت میل 3	کۆمەڵەی نووسەر	2015
76	ئاشنابوون بە جاک لاکان	کۆمەڵەی نووسەر	2015
77	ئاشنابوون بە ئەبیلارد	کۆمەڵەی نووسەر	2015
78	ئاشنابوون بە مێکاڤێلی	کۆمەڵەی نووسەر	2015
79	مارکس لە [illegible]	د. مستەفا خەلیل / ماجید ئەلاوی، جیهاد حسێن	2015
80	[illegible]	د. [illegible]	2015
81	فیتنە	هاشم جەعفەر / سابیر [illegible] کەریم	2014
82	[illegible]	[illegible]	2014
83	ئاشنابوون بە رۆلان بارت	کۆمەڵەی نووسەر	2014

[illegible]	ئاشنابوون بە [illegible]	کۆمەڵە نووسەر	[illegible]
[illegible]	ئاشنابوون بە سپینۆزا	[illegible]	[illegible]
[illegible]	ئاشنابوون بە [illegible]	کۆمەڵە نووسەر	[illegible]
[illegible]	ئاشنابوون بە [illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	ئاشنابوون بە [illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	ئاشنابوون بە [illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	ئاشنابوون بە ئابووری 1	کۆمەڵە نووسەر	[illegible]
[illegible]	ئاشنابوون بە ئابووری 2	کۆمەڵە نووسەر	[illegible]
[illegible]	ئاشنابوون بە [illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	ئاشنابوون بە برتراند راسڵ	کۆمەڵە نووسەر	[illegible]
[illegible]	ئاشنابوون بە [illegible] 1	[illegible]	[illegible]
[illegible]	ئاشنابوون بە [illegible] 2	[illegible]	[illegible]
[illegible]	ئاشنابوون بە [illegible]	کۆمەڵە نووسەر	[illegible]
[illegible]	ئاشنابوون بە [illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	ئاشنابوون بە [illegible]	کۆمەڵە نووسەر	[illegible]
[illegible]	ئاشنابوون بە [illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	ئاشنابوون بە [illegible] 1	[illegible]	[illegible]
[illegible]	ئاشنابوون بە [illegible] 2	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

2014	[illegible]	[illegible]	105
2014	[illegible]	[illegible]	106
2014	[illegible]	[illegible]	107
2014	[illegible]	[illegible]	108
2014	[illegible]	[illegible]	109
2014	[illegible]	[illegible]	110
2014	[illegible]	[illegible]	111
2014	[illegible]	[illegible]	112
2014	[illegible]	[illegible]	113
[illegible]	[illegible]	[illegible]	114
2014	[illegible]	[illegible]	115
2014	[illegible]	[illegible]	116
2014	[illegible]	[illegible]	117

118	[illegible]	[illegible]	[illegible]
119	[illegible]	[illegible]	[illegible]
120	[illegible]	[illegible]	[illegible]
121	[illegible]	[illegible]	[illegible]
122	[illegible]	[illegible]	[illegible]
123	[illegible]	[illegible]	[illegible]
124	[illegible]	[illegible]	[illegible]
125	[illegible]	[illegible]	[illegible]
126	[illegible]	[illegible]	[illegible]
127	[illegible]	[illegible]	[illegible]
128	[illegible]	[illegible]	[illegible]
129	[illegible]	[illegible]	[illegible]
130	[illegible]	[illegible]	[illegible]
131	[illegible]	[illegible]	[illegible]
132	[illegible]	[illegible]	[illegible]
133	[illegible]	[illegible]	[illegible]
134	[illegible]	[illegible]	[illegible]
135	[illegible]	[illegible]	[illegible]

2016	دڵشاد محەمەد - هێمن تاهیر	ژنێك لەناو سەردەستەی میلیشیاكاندا	136
2016	هاوار محەمەد	ماركس و رەخنەی سیاسەت	137
2016	یوسف محەمەد بەرزنجی	لەبڵاوكراوەكانی كۆمەڵەی رەنجدەرانی كوردستان	138
2016	دانا شوانی	فەلسەفە لەئێستادا	139
2016	دكتۆر حەمید عەزیز	تیۆری زانینی زانستییانە	140
2016	دانا شوانی	ماركس و ئازادی	141
2016	ئیسماعیل ئیسماعیل زادە	شرۆڤەی ئەفسانەی سیزیف	142
2016	ماجد خەلیل	سەلەفییەت لەكوردستانی ئێران	143
2016	سۆران عەلی	هەژموونی نەوت	144
2016	سمكۆ محەمەد	دەوڵەت	145
2016	محەمەد چیا	مێژووی ئابوری جیهان	146
2016	خەڵەف غوفوور	لەتوڵەیتوڵەوە بۆ ناوزەنگ	147
2016	محەمەد فاتح	پارت و رێكخراوە سیاسییەكان لە توركیا	148
2016	د. لوقمان رەئوف	دەقی شیعری كوردی لەڕوانگەی سیمیۆلۆژییەوە	149
2016	وریاغەفوری	تیۆری چوارەمی سیاسەت	150
2016	رامیارمەحمود	هونەری شێوەكاری نوێ	151
2016	حەسەن بارام	جیهانگیری لە ڕوانگەی جیاوازەوە	152
2017	بابان ئەنوەر	پاكستان، گۆڕانكارییەكان	153
2017	ماجد خەلیل	پەیوەندییەكانی ئێرانو هندستان	154
2017	محەمەد چیا	چین و ئێران	155
2017	ئەرسەلان حەسەن	ژنان لەبەهاری عەرەبیدا	156

157	سیستەمی نێودەوڵەتی	ئارام مەحمود	2017
158	رکابەری ئەمریکاو ئێران	کۆشان عەلی زەمانی	2017
159	کاریگەرییەکانی دابەزینی نرخی نەوت	سابیر عەبدوڵڵا	2017
160	پێگەی ئێران لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا	بەختیار ئەحمەد ساڵح	2017
161	مۆریتانیا	شاناز هیرانی	2017
162	هەرێمی کوردستان و ململانێ ناوچەییەکان	ئەنوەر حسێن (بازگر)	2017
163	فەلسەفەی هانا ئارێنت	ئارام مەحمود	2017
164	نەوت بەرامبەر زەوی	سابیر عەبدوڵڵا کەریم	2017
165	پوختەی سەرمایەی مارکس	بابان ئەنوەر	2017
166	چوارینەی دیموکراسی	خالید کەریم محەمەد	2017
167	النفوذ الهلال الشيعی	علی محمد صالح	2017
168	دەسەڵاتی نەرمی قەتەر	ئەرسەلان حەسەن	2017
169	سۆفیزم لە ئاسیای ناوەڕاستدا	عەبدوڵڵا مەلا ئەحمەد ئاوایی	2017
170	لەئیسلامی قورئانەوە بۆ ئیسلامی فەرموودە	سۆران سێوکانی	2017
171	مێژووی درۆ	هاوار محەمەد	2017
172	پرسی کورد	ماجد خەلیل	2017
173	پۆست کۆمۆنیزم	ئەرسەلان حەسەن	2017
174	پرۆگرامە ئەتۆمیەکان	جەواد حەیدەری	2017
175	پەیوەندی رووسیاو ئەمریاک	ئەرسەلان حەسەن	2017
176	میواندۆستی	هاوار محەمەد	2017
177	بەرەو ئاشتی	رێبین رەسوڵ	2017